

* * *

Украй ненавиджу я всі прояви гніту!
 Коли почується, як десь посеред світу
 Під небом без жалю, під катом - королем
 Здіймає крик народ, що ріжеться живцем;
 Як матір Грецію, засуджену на кари
 Царями христіан, катують яничари;
 Як десять королів Тевтонію¹ гнітуть;
 І зойк Ірландії розіп'ятої чуть;
 Як Ліссабон, чий блиск усе тьмарив навколо,
 Повісив кат Мігель², ногою став на чоло;
 Катона вітчину³ Альбані⁴ пригнобив;
 Неаполь їсть і спить; страшидлом для рабів
 Жезлом своїм тяжким геть Австрія відбила
 Венеціанському старому леву крила;
 Хрипить Модена⁵ там в ерцгерцогських руках;
 Край ліжка короля став Дрезден⁶ у сльозах;
 У летаргії спить Мадрид, колись величний;
 Мілан є Відня раб; бельгійський лев, німечний,
 Зігнувшись, ніби віл, що борозну провів,
 Не вкусить і вудил, бо вже нема зубів;
 Коли козак жажний, по переможця праву⁷
 Напав на мертву вже, розпатлану Варшаву,
 І саван скинувши священний, гробовий,
 Гвалтує дівчину, від люті сам не свій,—
 О! я клену царів в їх логовах, усіх,
 Що по живіт в крові ступають коні їх.

¹ Німеччину.

² Марія Еваріст Мігель, португальський узурпатор, що 1828 р. захопив владу і 1834 р. був прогнаний.

³ Рим.

⁴ Альбані — рід, з якого виходили папи.

⁵ Місто в Італії.

⁶ Столиця саксонського королівства в Німеччині.

⁷ Після розправи з польським повстанням 1830 р.

Прим. перекладача

Я чую, що поет суддя їх! Певен я,
Що муза зв'яже їх обурена моя,
Могутньюрукая! І ешафоти - трони
Оберне миттю всі в нашийники - корони,
І пожене крізь світ знеславлених отак,
Із віршем на чолі майбутньому на знак.
О, муза мусить всі оборонить народи!
Я забуваю рід, любов, дитячі годи,
І співи лагідні, утишеність ясну
І з бронзи додаю до ліри я струну.

1831

З французької переклав
Б. Чигиринець

КАРТА ЕВРОПИ

(1852 рік)

На землі Європи упали шаблі.
І бреше вівтар. Знов ідуть королі
І, клятву складаючи лживу, як пес,
Спокійно проказують слово брехні.
Слова злої клятви огидні й жахні,
Поснулі громи викликають з небес.

Солдат над жінками свій бич підійма.
Де ж воля і честь? Їх нема, їх нема!
Вони на—вигнанні! З плетивом ґрат!
Народи! Де ваші сини? Де їх пал?
Замало й ядра проти юрб. Генерал
Стромляє в гармати тіла немовлят.

Народи Росії! Ви — стогін доби,
Раби в Петербурзі, на руднях раби.
Ваш пан на тюрму обертає весь світ;
Сибір і Росія, о, царю! Встає
На двох тих підпорах владарство твоє,
Що Розпач — одна з них, а друга — це
Гніт.

В Анконі тортурами тішиться суд,
І папа у Римі розстрілює люд;
Причастя забувши, командує: плі,
І гинуть Італії ліпші сини.
Трибуни вмирають, то знають вони,
Як богу слугують попи на землі.

Пан-отче, ви руки сховайте в рукав:
Пан-отче, слід крові на туфлю вам впав.
Вітає отруювач — Борджія вас.
Загинуло скільки, а скільки ще вмере!
Бо той, що випасувать паству бере,—
Не пастир, а кат він, що стадо це пас.

Італіє! Німці! Угорщино! Світ!
Старезна Європа похудла з тих бід,—
Сини її згинули, честь її де?
На півночі — страта, на півдні — труна,
І місяць у шатах могильних зрина,
І сонце на захід закровлене йде.

Французів гнітить інквізиції звір,
Мордує їх кат, примовляючи: „Мир“.
Париж у крові не зведеться з колін,
І Франція в путах край плахи стоїть.
Цей лемент зачувши, з могили умить
Встає Торквемада. „Гаразд“, — каже він.

Майбутнє! Майбутнє! Руйнується все,
Тікають царі, море хвилі несе.
Народи! Звучать уже сурми, як грім.
Жахлива й розпачлива втеча! Полки
Зникають у бурі, розбиті в скалки.
Підводиться жах. Каже вічність —
„Ходім“.

З французької переклав
Микола Бажан.

ДИТИНА

1

Того дня Марта Сергіївна Карамуш повернулася з установи додому раніше, ніж звичайно, не затримавшись, як часто траплялось, на роботі. Поспішаючи до себе, вона мала на увазі зробити дещо вдома, по господарству, щоб потім увечері бути вільною.

Почекавши якийсь час на чоловіка, що працював інженером на будівництві і завжди запізнювався, вона поїла приготовлений звечора і тепер підігрітий на примусі обід, нагодувала старого флегматичного пса з шотландських вівчарок, кудлатого Джемса, і зразу ж заходилася поратися. Спочатку вона помила посуд, прибрала кімнату, стерла з підвіконня порошок, підмела підлогу. Потім витягла з шафної шухлядки ношені, пом'яті панчохи і, переглянувши їх, відклала кілька пар. Нарешті, дістала коробочку з мотками штопальних ниток.

Умостившись на стільчику коло вікна, вона взялася штопати панчохи.

В приміщенні було тихо. Лише кудлатий Джемс, що лежав на підлозі коло стільця, зрідка стріпував вухами та клацав зубами, ловлячи уїдливих осінніх мух. І Марта Сергіївна, заколисана тишею, цілком поринула в свою роботу.

Та згодом у кімнату стали вриватися звуки рояля. Спочатку окремі тони й акорди, ніби хтось пробував на клавішах, потім мелодії. Звуки то наростали, набираючи бравурно-пристрасного характеру, то притихали, сповнені солодкої отрути, хвилюючої туги, безнадійної скарги й печалі.

Вона прислухалась. Грали десь поблизу, певно, в одному з горішніх поверхів будинку. Грали з опери „Травіата“.

Слухаючи цю музику, то привабливо-лоскотну, як солодкий напій, то ніжно-печальну, як осінь, вона мимохіть поклала панчохи на коліна й прочинила вікно у широкий двір, з одного боку якого тяглися двірські приміщення, а з другого стояв маленький одноповерховий флігель. Осінній день, ко-

роткий, прозоро ясний, як шматок небесної блакиті, що висів над двором, хутко танув. Сонце вже впало за квартали міста і своїм збляклим промінням торкалося лише верхівок високих предметів.

Марта Сергіївна спинила свій зір на тополі, що самотньо росла у дворі, під парканом, близько вікон її приміщення. Струнка і висока, недавно ще буйно-кучерява, шумливо-весела, вона здалась їй тепер своїм поріділим жовтаво-гарячим листям зажуреною, мовчазливо-безрадісною. Останні листочки, що стирчали ще де-не-де на віттях, зривалися один по одному, і рівно, повільно, з легеньким шелестінням падали вниз, на землю.

Ця тополя, що її ніби вперше вона побачила такою зажуреною, нагадала їй про осінь. Отож, ніби щось згадавши, підвелася з стільця і підійшла до дзеркала в дверцях шафи. Дрібні зморшки, що віялом збиралися під очима, та ще довгі й досить глибокі рисочки, що описували з обох боків рот, від кутиків до носа, а найбільше пасмо посрібленого волосся на скронях — усе це раптом нагадало про її літа, про її осінь.

Хутко відійшла вона від шафи і, умопившись на стільчику, замислилась. Вона думала про своє життя, досить буденне і одноманітне життя бездітної жінки.

Раптом до неї долетів з надвору верескливий, буйно-веселий крик дівчорі. Вона вихилилась за вікно.

Двоє маленьких дітей бігали по двору, галасуючи на все горло.

Старший, хлопчик років чотирьох, повновидий, краснощокый, у плісовій блузі, кепка набакир, бавився з кольоровим зайчиком, зробленим із дикту, припасованим до колесика. Тримавши перед себе держак, він гнався за зайчиком, що з кожним порухом колесика то присідав, то стрибав по двору. Маленька дівчинка, років двох, непевними ніжками плелася за хлопчиком. Розпустивши перед себе руки, як гусеня крила, хитаючись на всі боки, вона поспішала за хлопчиком, бажаючи впіймати його, наздогнати зайчика. Спотикаючись, вона падала, підіймалася і знову бігла, безмежно радісна, щось лепечучи, заливаючись сміхом захоплюючись стрибунцем, що, кружляючи двором, то наближався до неї, то знову віддалявся.

Марта Сергіївна дивилась зворушена, зацікавлена.

— Які веселі діти! — мовила про себе. — Щаслива мати, що має таких втішних карапузів.

Стежачи за їхньою грою, слухаючи їхній сміх, гомін і вереск, вона, зітхаючи, подумала про своє бездітство. „Якби я мала дитину, мабуть, не почувала б себе такою самотньою, як тепер“.

В неї прокинулось гостре, притамоване бажання — мати дитину. Воно було жагуче, привабливо, як і все, що здається вже нездійсненим, назавжди втраченим...

— А я ж могла їх мати, давно могла бути матір'ю!

В її пам'яті зринули згадки з давніх часів, що ними, соромлячись, не наважувалась поділитися навіть з близькими й носила в собі, як тяжкий хрест.

Це трапилось замолоду, перед революцією, коли їй ледве минуло дев'ятнадцять років. Вона вчилася тоді в Москві, на вищих жіночих курсах. Перейшовши на другий курс, вона по весні поїхала у провінцію, у глухе місто на Полтавщині до матері, де та вчителювала в міській школі. Тут пострічалася з студентом М. Вони хутко заприятелювали. Тож часто разом проходили літні вечори, виходили в поле, за місто, інколи виряджались на річку, на Псьол, що обрамляв місто з другого боку, і човном, тихою водою, повз кручені береги, пускалися вниз, до старого млина. Він обіцяв одружитися. Скоро вона відчула себе вагітною. Та він раптово зник...

Тим часом літні канікули відходили. Треба було їхати знову до Москви на курси. Становище вагітної лякало її: адже там, у Москві, треба було не тільки вчитися, а й заробляти гроші, бігати по уроках. Чи могла вона це робити, будучи вагітною? А на будьяку допомогу не могла сподіватися ні від матері, заклопотаної меншими дітьми, ні від кого іншого.

Що вона мала робити? Хотіла порадитися з матір'ю, але не наважувалась признатися їй, боялась нарікань і, може, осуду. Криючись, вона вирішила позбутися вагітності. Місцева повитуха, з якою вона поділилася своєю таємницею, зробила тайком в себе вдома невдалу операцію.

Пізніше, побравшись з Гурієм Степановичем Карамушем, тоді ще студентом останнього курсу, вона зробила ще один аборт. „Не треба нам поспішати з дітьми,— вговорював він її.— Стану інженером, буду добре заробляти, тоді й про дитину можна подумати“. І вона не сперечалась. Потім, згодом, мавши деякі достатки, вона висловила бажання, підтримане і мужем, мати дитину. Та минали роки,— на її очах, у знайомих, у сусідів, народжувались і виростали діти, а її бажання не збувалося. Занепокоєна, вона звернулася до гінекологів. За їхніми порадами почала лікуватись, їздила на курорти, на грязі, приймала різні ванни. Проте нічого не допомагало. Врешті, знаменитий гінеколог сказав, що природа безсила виправити ушкодження, зроблені необережною операцією. З того часу вона перестала лікуватись. Вона з болем на серці скорилася своїй долі, долі жінки, якій ніколи не доведеться стати матір'ю. Ах, коли б вона знала тоді...

Голосний вереск близько самого вікна перепинив її журні згадки.

Вона знову визирнула у двір.

Ті ж діти, бавлячись, вертілися під вікном. Вигадливий хлопчик, облишивши зайчика, захопився тепер новою витівкою. Простягнувши одну руку перед собою, а другу занісши

назад, він боком, притупуючи лівою ногою, посувався вперед, мабуть, копіюючи когось, і захоплено й поважно щось вигукував при цьому. Маленька дівчинка й собі човгала за ним, малпуючи старшого.

Марта Сергіївна, задивившись на цих втішних, замурзаних, невтомно-вигадливих і веселих дітей, усміхнулася.

— Ну й кумедні!

Вона добре знала їх. Це були діти подружжя рахівника Круглика, що працював десь в установі, а мешкав тут, у дворі, у флігельку. Вона часом, зустрічаючи їх у дворі, давала їм цукерки, а іноді закликала й до себе і чимсь частувала. Вихилившись за вікно, поманила пальцем до себе.

— Василько! Сана! Ану, хто швидше!

Василько перший, поправивши кепку, що насунулась йому на очі, пустився до вікна.

Марта Сергіївна метнулася до буфета й вхопила жменю цукерок.

— Лови!—кинула у підставлену Васильком кепку.—Лови! Тільки порівну обом.

Діти, діставши цукерок, спочатку лишилися на місці, поглядаючи то одне на одного, то у вікно на „тьотю“. Потім Василько блиснув радісно очима і стрибками подався у двір, у флігель, а за ним і маленька Сана.

Марта Сергіївна якусь хвилину чекала на них коло вікна, сподіваючись, що вони знову вибіжать у двір. Проте діти не показувались.

Тим часом заходив вечір. Сонце сіло за обрієм. Згасли останні відсвіти його, що голубили верхів'я тополь. У дворі стало хмуро.

Марта Сергіївна зачинила вікно і знову взялася за панчохи. Та робота не йшла. Вона встала і, поклавши панчохи в шухлядку, погладила собаку, що, випроставшись на ноги, простяг до неї свою кудлату голову.

— Що, Джемс?—проговорила ласкаво-сумовитим голосом, більше для того, щоб порушити тишу в кімнаті.—Чи скоро прийде наш хазяїн?

Йй стало холодно і неспокійно. Тиша гнітила її. Вона, як ніколи, відчула себе самотньою, одинокою в цій затишній кімнаті, що тепер видалася їй і похмурою і непривітною.

Вона накинула на плечі хустину й, вийшовши у двір, простувала до флігеля.

Вступивши у сінці приміщення, де жила родина рахівника Круглика, Марта Сергіївна почула сварливий голос хазяйки: „Чуєш, Василю? Годі казитися! Та ну ж бо! Кому ж я кажу!“ Неприємно вражена сердитим тоном хазяйки, Марта Сергіївна завагалася: заходити чи вернутися? Зрештою наважилась

Переступивши поріг, вона сказала пустотливо, з удавною усмішкою, бажаючи заспокоїти роздратовану жінку:

— Що це ви, Лизавето Власівно, — воюєте?

— Та доводиться, — відповіла стурбована мати. — З ними інакше не можна, ніяк їх не вгамуєш.

В кімнаті, що служила передпокоем і ідальнею, в кутку, коло дверей, на стільчику, стояла миска з брудною водою. Цілі озера видискували на підлозі. Діти, недавно, мабуть, помиті, вечеряли. Маленьку мати тримала на руках і поїла чаєм, а хлопчик сидів на високому стільці коло столу і, схилившись, сьорбав із блюдечка. Він це робив надто повільно, з довгими паузами, раз-у-раз підводив голову й розповідав щось про свої іграшки, а то вертівся на всі боки, бовтаючи ногами. Тож мати, втративши терпець, гримала на нього.

Марта Сергіївна присіла на стілець поблизу стола й покивала головою.

— Діти! Престунчики! А вони у вас гарненькі! — мовила привітно, підкреслюючи, що дітям можна дещо пробачити за їхні пустощі. — Знаєте, доки мале, доки дурне... Підростуть — порозумнішають. Легше стане.

Мати, зворушена співчуттям, відповіла:

— Якби ви знали, як вони часом набридають. З останніх сил вибиваєшся, ніг не відчуваєш, доки їх нагодуєш та укладеш спати.

Виклавши свої скарги, Кругликова відчула ніяковість за свої слова. Пойнята напливом материнських почувань, вона погладила маленьку по русавій голівці і звернулась до Василька м'яким голосом:

— Ну ж бо, їж скоріше! — і передала йому шматок хліба, намазаний маслом.

Василько, що мовчазливо, накупивши навмисне брови, слухав скарги, заповзявся сьорбати чай, уплітаючи смаковито хліб.

Марта Сергіївна, вдоволена з того, що, нарешті, настала за столом згода, перехопивши безневинний погляд Василька, усміхнулася.

— Якби мені такого хлопчика! — кивнула на нього.

— А чого ж? Заведіть собі, — відказала Кругликова. — Що це ви справді так, без дітей?

Марта Сергіївна важко зітхнула:

— Якби ж то! Якби ж то можна було! — В її голосі звучала скарга, ніяковість і приниженість людини, якій доводиться визнати свою ваду. — Якби ж то можна було! Тільки не виходить...

Кругликова здивовано похитала головою.

— Які бо ви! Не виходить? Подумаєш! В одних урожай, не знаєш, що й робити, а то — не виходить. Тож нещастя!

Помітивши сумовитість в очах гості, вона закинула жартома:

— То візьміть котрогось у мене. Ось цю, маленьку, поморочтеся ще ви з нею.

Василько підвів голову і уважно подивився на сестричку, що вже кліпала очима, засинаючи на руках матері.

Марта Сергіївна й собі мовила жартома:

— А може я візьму собі оцього хлопчика? Підемо, Васильку, до мене жити? Я купуватиму тобі цукерок, багато цукерок. Куплю зайчика, і ведмедика, і ще щось. Підемо?

Василько нагострив вуха й слухав зацікавлено й мовчазливо.

— А що ж іще купиш?— поспитав поважно, коли Марта Сергіївна спинилась.

Марта Сергіївна викладала далі свої приманки. Вона купить паровоза, і трамвай, і таке, чого ні в кого нема.— Ну, то як? Підемо до мене?

Хлопчик помовчав хвилинку, ніби розмірковував, як йому бути. Потім поглянув на матір, і вже тоді покрутив рішуче головою:

— Ні, не піду. Не піду.

— Не піду, не піду,— повторила в тон йому мати, горда за його рішення, і додала м'яко й ніжно:— Ну, діти, тепер спати!

Попросивши гостю почекати, вона з дітьми перейшла в другу кімнату й заходилась роздягати їх. Незабаром повернулася в передпокій, прибрала миску з водою, витерла підлогу і вже тоді сіла до столу.

— Повірите, за цілий день так наморочишся, що на вечір і ніг не почуваш. Тільки й відпочинеш трохи, як покладеш їх.

— Скорі виростуть, буде легше. А виростуть, то і вами поклопочуться на старості,— мовила Марта Сергіївна, не знаючи, як розважити матір.

Кругликова промовчала. Наливши чаю собі й гості, вона сиділа задумлива, втомлена, з очима, зверненими в себе всередину. Потім важко зітхнула і спитала, чи не могла б вона, Марта Сергіївна, завтра доглянути її дітей, бо вона має зранку йти на цілий день з дому, чоловік буде на роботі, а дітей немає на кого zostавити.

Марта Сергіївна відповіла, що вона теж має йти зранку в установу, та коли справді немає на кого облишити дітей, вона раніше повернеться додому й охоче догляне. Наприкінці поцікавилась, куди ж вона збирається піти на цілий день.

Скорботна рисочка лягла на втомлене обличчя Кругликової. Вона відповіла стримано, зниженим голосом, що мусить йти до лікарні.

— До лікарні? Ви нездорові? Що з вами?

— Та нічого особливого,— витиснула Лизавета Власівна тим же зниженим голосом.— Треба йти на операцію. На

аборт. Ніколи не ходила, а доводиться. Кажуть, і не страшно, а все ж якось воно...—І плечі її конвульсивно здригнулися, ніби її труснула пропасниця.

Марта Сергіївна, вражена сумовитим тоном жінки, похитала співчутливо головою.

— Я вас прошу, Лизавето Власівно, не ходіть до лікарні.

— До лікарні? А як же? Треба йти. Не можна відкладати, і так ледве дочекалася черги. Скоро пізно вже буде.

— Не робіть, кажу, операції!— скрикнула Карамуш.—Я вас прошу.

— Нічого не вдієш. Доводиться, бо з нашими недостатками і так ледве тягнемо, а коли ще третє знайдеться, що тоді робити?

Карамуш відчула, що її сусідка не дуже охоче погоджується на аборт, і поспитала, як дивиться на цю справу її чоловік.

— Що ж чоловік? Він більше мовчить. Роби, каже, як знаєш, як краще. Та й що він може сказати? Ну, от я й роблю.

Тоді Марта Сергіївна зворушенням голосом, в якомусь захваті сказала:

— Не робіть цього, моя мила! Не робіть! Подумайте добре раніше, ніж зваяжиться на це.

Зрозумівши, що ця порада нічого, врешті, не дає жінці і не може змінити її наміру, вона закинула несміливо:

— Не робіть цього, виносіть дитину, і я візьму її собі.

Кругликова перевела на сусідку задумливо-недовірливий погляд: мовляв, чого жартувати в такій справі?

— Так! Я візьму собі немовлятко, і вам ніякого клопоту з ним не буде,— говорила Карамуш.—Я зроблю його своєю дитиною. Тільки не ходіть туди. Я вас прошу,—казала непевним голосом, сповненим благання й побоювання.

Лизавета Власівна ніяково здвинула плечима, до такої міри те бажання здалося їй несподіваним і zarazом цікавим. Помисливши, відповіла неясно, що їй легше б, може, виносити дитину, ніж іти на ту операцію,—вона ж ніколи, ні разу не робила того. Та й хто ж його знає, як воно може вийти, справа ж така серйозна.

— А вийде! Добре вийде!—вигукнула радо Марта Сергіївна, почувавши, що її пропозиція не така вже безпідставна.—Я заберу немовлятко. Стану йому матір'ю. Буде воно, значить, дитиною двох матерів. Їй же, добре вийде!—твердила своє, звеселівши.

Лизавета Власівна, стуливши міцно губи, а очі звернувши в себе, щось важила, міркувала.

— Все ж не доберу, що буде краще?—мовила непевно.—Звісно, і під ніж іти важко, та й дитину виносити теж нелегко, всі соки з тебе витягатиме, а з нашими недостатками...

— Не турбуйтеся про це,—заспокоювала Марта Сергіївна,— все буде гаразд.

Потім зауважила, що вона добре розуміє, скільки труда треба прикласти, щоб виносити дитину, тож вона піде їй на допомогу, буде піклуватися про неї.

— Хто його знає,— мовила Кругликова, все ще вагаючись.— Воно б наче і можна, тільки хто його знає, треба порадитися з чоловіком, бо якось воно, ну, не так.— усміхнулася ніяково.

В цю хвилину з двору ввійшов високий, худорлявий, років тридцяти чоловік, з густим щетинням на щоках і підборідді, видно, кілька днів не голений.

— А ми про вас, Володимире Ферапонтовичу, оце згадували. Легкий ви на спомин,— сказала Марта Сергіївна улесливо, бажаючи догодити йому.— Певно, все працюєте?

— Атож,— відповів стримано Круглик, поклавши портфель з паперами на стілець.

— Сідайте до столу. Ось я за вами походжу. Сідайте, будь ласка, поки гарячий.— Налила йому в чашку чаю.

Він присів.

Жінки перезирнулися. Проте обидві мовчали, не наважуючись розпочати розмову.

— І багато працюєте?— поцікавилась Марта Сергіївна, порушивши мовчання.

— Атож,— знову відповів коротко Круглик.

Помовчавши, додав, що доводиться працювати, бо інакше не можна, не витягнеш.

— Добре, що вас двоє і обое працюєте, грошей, мабуть, і кури не клюють, а тут аж четверо, аж чотири роти треба нагодувати. Що, вони вже сплять?— кинув головою на зачинені двері кімнати, за якими чулося рівне дихання дітей, зрідка порушуване сопінням Василька.

— Ви думаєте, як нас тільки двоє, то й добре?— відповіла скептичним тоном Марта Сергіївна,— а отже навпаки...

Вона зиркнула на Лизавету Власівну, натякаючи, що випадає слушний момент для розмови. Але та і тепер мовчала. Марта Сергіївна, зрозумівши, що їй першій доводиться повести розмову на делікатну тему, сказала:

— А ми, Володимире Ферапонтовичу, на вас чекали. Діло важне маємо.

І вона розповіла непевним голосом про недавню балачку.

— Ми вже порозумілися з Лизаветою Власівною. Я візьму немовлятку. Тепер слово за вами, папашо. Сподіваюся, що ви погодитесь з нами, з жінками.

Круглик поставив склянку на стіл, скляними очима поглянув на гостю. Потім, нічого не відповідаючи, спокійно, із загадковою міною на обличчі, взявся знову за чашку.

— Так згода, Ферапонтовичу?— знову звернулася до нього Марта Сергіївна.

Ферапонтович і тепер нічого не відповів, лише пильно поглянув на дружину, ніби бажаючи пересвідчитись, чи правда все це.

Вона відповіла. Була, мовляв, мова, цікаво, як він на це дивиться. Треба сьогодні їй знати, як бути, бо завтра має йти до лікарні.

Він нахмурився. Зненацька захоплений, він вагався, ніяк-вів, ніби побоюювався взяти на себе відповідальність за те чи інше рішення. Тож відповів ухильно й непевно, що в цій справі він цілком здається на неї. Хай вона робить як знає, як краще.

— То ми так і зробимо.— заявила Кругликова рішуче, звертаючись до сусідки.— Легше виносити дитину, ніж йти під віж.

Марта Сергіївна аж скрикнула з радості і, схопившись, поцілувала сусідку.

Та зауважила:

— Тільки ж дивіться, щоб потім, як знайдеться, чого не трапилось. Що скаже ваш чоловік?

— Не турбуйтеся за нас, моя мила, все буде гаразд,— відповіла Марта Сергіївна, цілуючи її ще раз на прощання.— Все буде добре.

Поворнувшись до себе, вона застала в приміщенні яскраве світло електрики. Гурій Степанович сидів у кріслі, уткнувшись у газету, і куняв.

— А, і ти вдома? А я пішла та й засиділась. Чи ж хоч пообідав?— мовила тепло, незвично лагідним і разом веселим тоном.— Що ж у тебе нового?

Приємно вражений її тоном і веселим виглядом, чого давно вже не спостерігав, він мовчазливо поглядав на неї.

Вона, не чекаючи на відповідь, сказала інтимним голосом:

— А я з новиною. Знаєш, у нас буде...

Вона, усміхнувшись, запнула.

— Хай потім скажу, як стане певніше,— додала загадково, відповідаючи на його запитання.

3

Перші дні по цьому Марта Сергіївна почувала ще непевність. Вона побоювалась, чи не змінить Лизавета Власівна свого рішення. Особливо ж викликав занепокоєння її чоловік, мовчазливий, стриманий, завжди заклопотаний. Тимто настрій її часто мінився: вона була то стримана, задумлива, то незвично весела, навіть жартувала.

— Та що з тобою?— дивувався її чоловік.— Ніяк не доберу, що трапилось? Молодієш ти, чи що?

— Авжеж молодію,— відповідала загадково Марта.— Почекай ще трохи, тоді скажу.

І вже пізніше, за якийсь тиждень, переконавшись, що все йде гаразд, що минув навіть час, коли можна робити операцію, вона не втрималась.

— А знаєш, любий, — мовила інтимним голосом, з урочистою міною на обличчі, — ми матимемо дитину.

Гурій Стéпанович, що давно вже згубив на це всі надії, був від її слів стільки ж зворушений, як і розгублений.

— Та не може бути! — скрикнув він збентежено. — Ти не помиляєшся?

Вона potwierдила. Потім, зробивши паузу, розповіла про свою умову з сусідкою.

— А я думав... — витиснув Гурій Стéпанович глухо й розчаровано, з виглядом людини, ошуканої в своїх сподіванках.

— Що думав? Знаєш же добре! — відповіла холодно, вражена його розчаровано-зниженим тоном, ладна перекласти і на нього певну долю вини за їхнє становище.

Він змовчав.

— Треба брати, коли дають. Люди гарні і діти в них здоровенькі. А вигодувати не важко, раз немає своїх. Виросте — буде як рідне.

Переконаючи чоловіка, вона втішала й себе дитиною, що мала скрасити її самотнє життя.

— Ти знаєш їхнього хлопчика Василька, маленького карапуза, що інколи бавиться у дворі?

І вона розповіла про його веселий характер, про дотепність і вигадливість, про його заразливий сміх.

— Так скажи, будь ласка, хіба ти не бажав би, щоб у нас виросло отаке весело хлоп'ятко? Невже ти проти цього?

М'яка усмішка пройшла по підстаркуватому обличчю чоловіка.

— Так ти хочеш, щоб я став батьком? От несподіванка. Ну, що ж? Я нічого. Хай росте, — сказав він ніяково.

Чимдалі Марта Сергіївна все більше зживалася з думкою про дитину, про майбутню роль матері. Особливо з того часу, як Кругликова стала помітно повніти. Дивлячись на її черево, що все більше округлялося, все більше випинало, поглядаючи на її спокійне, трохи одутле, в ластовинні, обличчя, на всю її фігуру, широку, важку, мало рухливу, вона і сама переймалася її спокоем. Почуття нової радості, сполучене з хвилинами очікування і турботами за маляtko, ніби сама носила його, обіймало її.

Повернувшись з установи, де працювала секретарем, вона клопоталася по хазайству, а ввечері часто, захопивши з собою цукерки, шоколадки, навідувалася до Кругликів.

— Та які ж бо ви! — казала Лизавета Власівна, зворушена надмірною дбайливістю й турботами Карамуш.

— Нічого, моя мила, — умовляла Марта Сергіївна. — У вашому становищі треба добре їсти. За двох.

— Ви вже занадто, — відповідала Кругликова, вдоволена подарунками й увагою до неї. — З вас добра мати вийде. Не боязко буде віддати вам дитину.

— Сподіваюся, що виправдаю ваше довір'я, — говорила Карамуш, полещена тими словами.

Бачачи, як їй ставало все важче поратися з дітьми, вона охоче бралася допомагати їй, годувала дітей, бавилася з ними.

Уклавши дитвору, обидві жінки сідали відпочивати. Одна важка, з великим черевом, прикритим білою хусткою, з уповільненими рухами, з спокійними, зверненими в себе, всередину очима, а друга легка і рухлива, з радісними вогниками в очах, з білою хусткою на плечах, так само спущеною кінцями на живіт.

Часом вони штопали дитячі панчішки, а то готували посаг, шили маюпусінські сорочки для немовляти.

І тоді розмовляли спокійно, тихо, поважно про дітей, про їхні іграшки, про витівки і забаганки. Часом непомітно переходили в розмові до майбутніх народин.

Марта Сергіївна, сповнена нетерпеливого чекання, перейнята турботами за близькі пологи, за щасливий кінець, ніби не хтось інший, а вона сама мусила родити, починала непокоїтись.

— А що ж може трапитись? — перепитувала байдуже Кругликова.

— Та мало хіба нещасть трапляється? Бувають, кажуть, важкі пологи, — відповідала Карамуш, не дуже тямуща в цих питаннях.

— Нічого не буде, — запевняла Кругликова. — Коли з першим усе гаразд вийшло, а це ж важче буває, то з третім уже напевно нічого не станеться.

І вона згадувала, як ходила з першим, з Васильком. Тоді вона теж турбувалася, була ж молода, недосвідчена. Це, певно, з усіма, що вперше родять, буває. Аж справді й нічого. Покрутилася була трохи, як почалися пологи, та все минулося за дві години. А вже як з другим ходила, з Саною, то й зовсім легко.

Вона говорила спокійно й переконливо, не припускаючи будьякого нещастя, і Марта Сергіївна, слухаючи її, заздрісно поглядала на неї, примовляючи: „Якби то все гаразд вийшло“.

Іноколи вони міркували про те, хто має вродитись, хлопчик чи дівчинка, і лишалися перед загадкою. Аж згодом, з наближенням пологів, Кругликова сказала, що буде, мабуть, хлоп'я.

Марта Сергіївна, здивована категоричним тоном, перепитала, з чого це виходить.

— Та вже ж виходить.

— Цікаво. А все ж, з чого це видно? — не заспокоювалась Марта Сергіївна, стільки ж, здивована, як і заінтригована.

— З вигляду. Бачите? — Кругликова описала рукою велику

дугу над своїм черевом.—Якщо, кажуть, дуже випинає, а в мене це є, то буде хлопчик.

Марта Сергіївна усміхнулась,—мовляв, це дуже й дуже непевно. А все ж, поглянувши на живіт, що видався їй занадто великим, сказала, що коли справді родиться хлопчик, то з цього буде задоволений її чоловік.

— А ви? — запитала Кругликова, відчувши нотку засмученості в голосі.

— Я? Я б хотіла мати дівчинку, дочечку,—замріяно мовила Карамуш, висловлюючи свої давно виплекані бажання.

— То ви будете незадоволені? Може, не схочете брати?

— Що ви! Що ви! — заперечила Марта Сергіївна.— Це так, до слова прийшлося. Звісно,—виправдувалася за своє мимовільне визнання,—звісно, чоловіки, батьки, чомусь більше бажать синів, а жінки дівчаток, хоч потім однаково люблять тих і других.

— То правда,—погодились Лизавета Власівна.

З наближенням часу пологів вони ще мріяли про те, на кого буде схоже немовлятко: на батька чи на матір, на чорноокого Василька чи на яснокудру Сану. А разом думали, радились, яке б ім'я дати. Вони згадували всі знайомі ймення, старі, з церковного календаря, і н ві, революційні, відкидали одні, спинялись на інших, підбирали більш милозвучні, з ласкавими закінченнями, все чоловічі, хоч зрідка згадували й жіночі, про всякий випадок.

— Назвемо Віолетою, якщо буде дівчинка,—закинула одного разу Марта Сергіївна.—Воно так гарно, так ласкаво звучить. Віолета, Віолетка, Віолеточка,—ніжно вимовляла на всі лади.

Кругликова була повагалася: Якимсь чужим, незрозумілим видалось їй це ймення. А що сама сподівалась хлопчика, то врешті згодилась. Тоді Марта Сергіївна з увічливості поспитала самого Круглика, як він вважає.

Круглик рідко коли брав участь у жіночих вечорах. Він часто сидів коло столика й розквітчував цифрами пап'р або стукотів на рахівницях. І цього вечора, примостившись у кутку на столику, він робив те ж саме, заклопотаний, цілком байдужий до розмов, що точилися тут же, близько його. І тільки на повторне запитання про ймення відповів, що він не думає про це, та й немає чого завчасно морочити собі голову.

— Тоді видно буде, як знайдеться,—закінчив він свої міркування і знову, заклопотаний, стукав на рахівницях.

Жінки не настоювали і далі провадили між собою розмову. Марта Сергіївна висловила бажання зразу ж після народження взяти до себе дитину, з тим, щоб у певні години мати приходила до неї годувати грудьми. Кругликова згоджувалась. Так буде, справді, краще. Дитина зразу почне звикати до нової матері. А проте не стерпіла, щоб не поспитати чоловіка.

— Чуєш, папашо? Як ти думаєш?

Він кинув похмуро:

— Та кажу ж, тоді видно буде.

В його голосі прозвучала нотка застереження, а може і невдоволення з того, що йому заважають, що втручаються завчасно в такі справи. Марта Сергіївна навіть сполохано подивилась на Кругликову. Та байдуже, не надаючи його словам ніякого значення, махнула рукою:

— Тобі, бачу, ніколи? Ну, працюй. Ми не будемо тобі заважати.

Марта Сергіївна насторожено поглянула на Круглика. Він спокійно, заклопотано стукав на рахівницях. І вона теж заспокоїлась.

— Так усе буде гаразд? Яка я рада,— мовила вона накінець схвильована, перейнята нетерпеливим бажанням мати дитину, звільнитися од тієї ваги, що її ніби сама носила.— Хоч би вже скоріше!

4

Довго сподіваний день нарешті настав. Цього дня Марта Сергіївна підвелася в доброму настрою. Ясне сонце теплих майських днів і свідомість того, що вона побачить дитину, що почнеться і для неї нове життя, радісно впливали на неї.

Цього дня по обіді вона мала їхати до лікарні, де перебувала породильниця з дитиною, щоб перевезти їх додому. Перейнята пристрасним бажанням якнайскорше поглянути на немовлятко, вона хвилювалась, усміхалася, наспівувала якихось пісень.

— Ти сьогодні, справді, як після породілля,— говорив її чоловік, бачачи її радісне, змоділе обличчя. Звеселівши, він пообіцяв їй цього дня вернутися додому раніш.

— Авжеж, треба раніш, бо приїдемо з сином,— мовила урочисто Марта Сергіївна.

Побувавши в установі, звідки хутко повернулася додому, вона прибрала приміщення, міркувала, де поставити ліжко для немовлятка, тинялася з однієї кімнати до другої, нетерпеливо поглядала на годинник, що, здавалось, надто повільно, як ніколи, пересував свої стрілки.

Потім, легка й рухлива, одягнена в біле, святкове вбрання, захопивши з собою дещо з приданого, вийшла з дому. В дворі заскочила у флігельок, до Круглика, щоб попередити його про її від'їзд до лікарні.

— Не турбуйтеся,— зустрів її на порозі Круглик.— Не турбуйтеся. Вона вже вдома. Заходьте, будь ласка.

Марта Сергіївна, трохи здивована, вскочила в кімнату, у другу, і спинилась зачудована. На стільці, коло вікна, над яким стояло ясне майське сонце, сиділа мати й годувала немовля. Маленьке, припавши до грудей, смоктало молоко.

— Ви вже вдома? — скрикнула радісно, цілуючи породильницю в лоб.

— От як бачите, годую! — мовила ніжно мати. — Сідайте. Бачите, яке вийшло? — додала задоволено, з гордощами. — Дванадцять фунтів. Просто велетень, як казали в лікарні.

Марта Сергіївна присіла на стілець і повними цікавості очима вп'ялася у „велетня“.

„Велетень“, примруживши скляні очі, якими ще нічого не бачив, спокійно лежав коло грудей, конвульсивно торкаючись слабенькими, безвольними рученятками соска. Маленькі рожеві ніжки, виборсавшись спід накинутої пелюшки, лежали на колінах матері, роблячи раз-у-раз легенькі порухи.

Марта Сергіївна якусь хвилину поглядала на немовля, на його білу, з ріденьким пухом на маківці голівку, на чисті, пухкенькі, розуваті, мов розмальовані, щічки, на ніжки, і почуття незнаной радості огорнуло її.

— От опецьок, так опецьок! Ну й опецьок! Справді, велетень вийшов, — усміхнулася вдоволено, ніби й вона приклала до цього своїх зусиль.

Мати, погодувавши й підклавши пелюшку, поклала дитину на своє ліжко. Дивіться, мовляв, люди добрі.

Мале коротку хвилинку байдуже, скляними очима, дивилося вгору, роззявивши рота й безвольно вертачи перед своїм носом рученятами. Потім хутко заметляло ніжками, гупаючи по ліжку, нарешті, задрало їх вгору, показуючи, свою „попку“.

— Моторне хлоп'я, скоро побіжить, — сказала гордовито мати.

Марта Сергіївна зворушена, захоплена, сяючи очима, промовила:

— От опецьок, так опецьок! Ну й опецьок! — І додала: — А тепер ходімо до нас, покажемося нашому батькові. Хай подивиться, які ми виродилися.

Вона схопила дитину на руки і, притиснувши до грудей, хотіла вийти з кімнати, та не встигла зробити й кроку, як Круглик, що стояв збоку, поглядаючи на дитину, сказав застережливо:

— Та куди ви з ним?

Марта Сергіївна, не розуміючи його слів, відповіла:

— Треба ж показати! Як же? Там нас чекають. Ми підемо. До побачення! Прощайте! — лопотіла удавано дитячим голосом.

Він знову процідив свою фразу.

Вона здвинула плечима, не розуміючи й тепер його наміру, і, вимушено усміхнувшись, зробила крок до дверей. Але несподівано перед нею став Круглик. Простягнувши до неї руки, він показав рішуче:

— А давайте но його сюди!

Коли руки Марти Сергіївни з несподіванки опустилися, він підхопив мале і урочисто підняв його над своєю головою.

Марта Сергіївна благальними очима, шукаючи заступництва, вставилася на Кругликову. Та запитливо поглянула на чоловіка.

Круглик, легенько колисаючи на руках немовля, то підносячи його вгору, то опускаючи вниз, відповів розважно, гордовито:

— Хай, кажу, тут росте, громадянин радянської республіки. Куди йому йти і для чого? Де чотири роти жують, п'ятий не зайвий. Хай живе вкупі, у гурті. Буде веселіше. Правда, громадянчику? — розплився широкою усмішкою, звертаючись лагідно до дитини.

Громадяничик щось заверещав, моторно й легко заборсав ніжками, намагаючись виплутатися з пелюшки.

Мати вдячно поглянула на батька, потім на дитину. Зустрівшись очима з сусідкою, винувато опустила їх додолу. Марта Сергіївна все зрозуміла. Почуваючи себе тут зайвою, тихо й повільно вийшла з кімнати.

Тією ж тихою ходою, злегка похитуючись, з опущеними очима, пройшла двором до свого приміщення. Кудлатий Джемс радо, за звичкою, простяг до неї назустріч голову. Вона сердито штовхнула його ногою й мовчазливо, з прии́женим виглядом, з розвіяними мріями безсило опустилася на стілець.

— Ну, от і я. Повернувся раніш,— сказав Карамуш, ви́йшовши з другої кімнати.— Де ж хлоп'я?

Вона нічого не відповіла і тільки нервово кусала тремтливу губу.

З горішнього поверху чулися звуки то солодко-отруйні, як напій, то ніжно-печальні, сповнені хвилюючої туги, мов осінь, золотим листом прибіта. Там грали увертюру з опери „Травіата“.

Харків 1935

З ПОЕМИ „ЛЮБОВ“

НАПРИКІНЦІ ВЕСІЛЛЯ ВИСТУПИВ КРАЩИЙ ОРАТОР

Наче розмальований приліг
Живописний, нерухомий обрій,
На столі пишається пиріг
У весільній шані та оздобі.
І вечірній, згущений туман
Розрізає електричний промінь,
Іменем червоних партизан
Слово забирає Прокіп.
Він говорить про своє життя.
Й навкруги хитають головами ...
— Хто підійме схилені жита,
Нашими столочені ногами?
І хто зерно згублене збере,
Копитами втоптане без жалю ...
Ми топтали, але йшли вперед,
І за нами вирости врожаї.
І за нами вирости врожаї,
Бо ми в серце ворога вражали!
Як бувало вигукну — ура!
І лечу на ворога у герці,
То один од шаблі умирав,
Інші двоє — од розриву серця.
Всюди я витримував фасон,
Я брехать не стану перед вами,
Ось сидить мій славний ескадрон!
... Й навкруги хитають головами.
— Ескадрон крізь битви я водив,
Випиймо за щастя молодих!
За столом, під стінами, впродовж
Комбайністи і звичайні жниці,
На портреті, над дверима, вождь,
Уночі він піонерам сниться ...

— Жайворонки вилітають,
Міряють висоти.
Жайворонки відчують
Дальні перельоти.
Ходить осінь, рання осінь,
По степах зелених;
Квітнуть квіти у волоссі,
В моєї Олени.

Подивись, Олено, навкруги,
Як парують скиби при дорозі,
Тут мої вгризалися плуги
У пахучий і хрусткий чорнозем.
Подивись, як сонце споза хмар
Проростає променем угору,
Бродить сірий і густий туман,
Де Дніпро вливається у море.
Там чорніє у тумані порт
І прибита бурею прибою
Риба б'ється об дубовий борт,
Нерозумною своєю головою.
Звідти йдуть увсебіч кораблі
Графіками міжнародних зносин,
Славу нашої хороброї землі
На веселих прапорах розносять.
Славу нашої героїки та битв
І минулого неумирущий рокіт.
Про минуле я б сказав, якби
В маршах тих мої лунали кроки.
Споміж мужніх лєнінських синів,
Я, повір, достойним був би сином,
Ти пройшла б крізь тюрми і Сибір
Дівчиною з „Юності Максима“.
Хочеш — квітів я тобі нарву,
Їх з росою принесем додому,
Хочеш — пісню я тобі нову
Заспіваю на мотив знайомий:

Ой, зза гори кам'яної
Вилітають зграї,
То не соколи, не птахи, —
Літаки літають.
Ой, які шляхи просторі
З всесвітом віч-на-віч,
Навзбіч кидаються зорі,
Падають обабіч.

Попід сині небосхили,
Де вітри шалені,
То здіймаються на крилах
Я й моя Олена!
Понад степом, понад гаєм,
Понад височіні
З літаків на степ лягають,
Як од птахів, тіні...
Як не мчатись нам у світі
Дальніми шляхами,—
Ось лежить покірний вітер
У нас під ногами ...
А зза гори кам'яної
Вилітають зграї,
То не соколи, не птахи,
Літаки літають!

З літаками, ворогу навпір,
Коли треба, підемо за обрій,
По заслuzі ділимо навіл
Ми з батьками славу і хоробрість.
По заслuzі ми берем любов,
Як здобує й виміряне право!
... Але ти зморилася, либонь,
Постелю пальто я на отаву...
Сходить сонце. Ти приляж, спочинь,
Не заснула ж ти цієї ночі,
Я за спільного життя почин
Поцілую зеленасті очі.
Сходить сонце і парує степ
Над високими, крутими берегами...
Тихо так, що чути, як росте
Моріжок, прив'ялений вітрами.

Київ

ЗЛАМ¹

ПОВІСТЬ

7

Останні дні принесли чимало турбот Мамрові. Поява в пресі статті секретаря Крайкому партії, організаційні заходи до зламу саботажу в станиці і викриття ям та потайників з хлібом — все це було більше, ніж передбачав він.

Він і тепер вчасно ходив на службу. Для відводу очей, на перший погляд, робив ще більше, а сам думав не про це. Про щось інше повна голова думок у Мамра. І здавалося, що думки в голові ворухаться, як черва. Він усе підслухував і все записував собі якоюсь особливою словописсю в мозку.

Такий непевний і напружений тепер час нагадував йому часи громадянської війни, воєнний стан, коли чимало доводилося ламати голову над тими чи тими затіями.

Мамро почав багато курити. Часто згадував громадянську війну, свої стратегічні заходи, коли збирався нападати на воєнога, завдавати йому разючої поразки...

Гасав на коні спереду сотні шкуринців сотенний Семен Іванович Мамро, давав себе взнаки. Спритні прислужники з кубанської куркульні догоджали своєму верховодові — генералові Шкуро².

Тоді Мамро свою справу знав добре. Скільки жертв бідноті й пролетарів підніс він гнобителів трудящих! Усіх не зареєструєш навіть. Їх так багато-багато. І стежки криваві, і плями вишневі від сумішу крові з чорноземом лишилися...

— Е-ех, гамсельня, бісові душі! І чому я тоді не всіх... Чому не попалися мені оці Стасюки, Гуркалі, Симаненки...

¹ Див. „Червоний шлях“ № № 2, 3, 4, 5 за 1935 р.

² Генерал Шкуро — виходець із верхівки козацької куркульні станиці Пашківської, що за 9 кілометрів від Краснодар, колишнього козацького обласного центру.

Кричати хочеться. Кликнути б своїх хлопців і як тоді...

— Узяти б та...

Але то думки. Мамро тим живе в мізку. Зовні він намагається бути спокійним, намагається шуткувати, сміятися.

— Аби тільки вистачило сили...

Миготливо блимає на столі у великій хаті лампа „чудо“. Вогонь від неї лягає широкими пластівнями на щоках членів президії зборів, на одній щоці промовця, що, сміливо дивлячись в очі безлічі постатей колгоспників, креше словами, б'є по недоліках. І Мамро, вийшовши з своєї кімнати, став поблизу вхідних дверей, слухає його промову, його сміливі слова.

— Е-ех, оце б...— безголосо ворухаться Мамрові губи, тихо, про себе, шепочучи невимовні вголос слова.

Холод дрібними зморшками збирає шкіру на його обличчі і на всьому тілі, котиться хвилястим дрожем. Холод гострими льодинками прилипає попід сорочкою, морозить здригуювате тіло.

О, коли б йому воля! Коли б його загін міг зібратися наново саме тепер, коли б тепер зміг наскочити сюди,— він розквитався б не так.

Послухав ще трохи Стасюка, а далі, помалу відступаючи, вийшов надвір і якоюсь примарою летів попід парканами, навмисне вибираючи найтемніші вулиці. Поспішав скоріше добратися додому, до таємної кімнати з гостем. Хутко минав хліви, хати, двори. Вони майоріли перед ним, кожного разу застаючися позад. А думка настирливо жене вперед, жене додому, до гостя.

Перед двором у себе Мамро зупинився. Видихнув із грудей з добрий оклунок повітря і натомість втяг свіжого. Відсапнувся, старанно прибрав спокійного вигляду і постукав у вікно дружині. Поспішно переступив поріг, сховався від надвірнього ока до спокійної зовні хати. Так само поспішно скинув з голови кашкет, піджак і пройшов далі.

Микола Думєнків сидів на ліжку, схилившись на руки, поставлені ліктями на коліна.

— Ну?— зустрів Мамра.

Мамро мовчки плюхнувся на ліжко поряд з Миколою. Мовчки дивився йому в обличчя.

— Де ходив?— спитав Микола.

Мамро мовчки подивився йому в обличчя, зачекав якусь секунду ще і потім, ніби не звертаючись ні до кого, ледве чутно проговорив:

— Там,— і рукою показав поза вікна хати.

У великій кімнаті вікна позачинені віконницями і зсередини позапінані товстими ряднами. Крізь ті застіжки вікон надвір ніякісінького промінчика світла.

— Де там?— наполягав на Мамра невдоволений Микола.

Мамро на нетовстій, трохи довгуватій шиї витяг уперед гостре підборіддя, стиснув зуби, аж скригнув, і випнув вилиці.

— Та там же,— злобно додав.— Хіба ти не знаєш, де я ходжу?

— А-а...— раптом підскочив із ліжка Думенко, зрозумівши з настрою Мамро, що справи йдуть гірше, ніж для них треба було. Метнув на нього дві падучі іскорки й застиг у нерухомій позі. Мить якусь стояв мовчки й недвижно. Руки його були засунуті до кишені, літній піджак зовсім розстібнутий і крізь розстібнуті обидві сорочки виднівся крайок білотілих грудей.

— Розкажуй же!— промовив по короткій паузі.

— Погано, Миколо...

— Що?— перервав його Думенко і руками схопив за руки, стис їх до болю.

— Чому?

— Переборять.

— Ти...

Мамро тупо дивився в очі Миколі й мовчав.

Миколі хотілося зробити щось таке, щоб Мамро не говорив подібного. Хотілося заборонити й думати так. Та... Адже він і сам сидить весь час у кімнаті, і сам може говорити й жити тут тільки потай, очі не показувати на вулиці. Жиллавими руками стис руки Мамрові. Той аж знілівся, але втерпів мовчки.

— Ти кажеш, що переборять вони?

Мамро змовчав. Його самого душила лють. Хіба ж він хоче цього? Хіба він про себе не хоче, щоб хоч на мить вернулися роки громадянської війни, щоб хоч на найкоротший час удалося йому заскочити до цієї станиці, де в нього відбирали легке й безтурботне життя.

В його уяві постає картина зборів. Він бачить перед собою промовця, що дивиться на всіх і на нього від столу, чує його слова... Мамро відчуває настрій колгоспників... Промовець говорить. Промовець сміливо ставить питання. Його слова як кайла довбають мозок. За цим промовцем,— Мамро знає,— говоритимуть ще, говоритимуть інші і говоритимуть теж прямо й гостро. І знайдуться свої ж станичники, що називатимуть ворогів, а ті, як і він, не посміють одверто сказати щось проти. Там Мамрові однодумці мо чатимуть, тільки ловитимуть чужі сл ва, а він сам, Мамро, і того більше. Він просто втік із зборів, зник...

— Чому ж мовчиш?— суворо запитав його Микола.

Мамро, перекосивши трохи лице, якось одним оком подивився в лице Думенкові.

— А що ж я скажу?

— Нічого?

Мамро хитнув головою і повагом, стримуючи себе, щоб бути зовні спокійним, ледве чутно вимовив:

— Не в тім діло, Миколо. Колесо закрутилося так, що спиці враз не впіймаєш. А коли нахрапом та ще гаряче на нього полізеш, то можеш і в'язи звихнути.

— Я? — заперечив на ці слова Думенко.

— Можеш і ти. Час не той.

— То може й ти підеш до них?..

Мамро осміхнувся. Чи то йому слухати такі слова? Чи Микола не знає минулого його, Мамра? Йому дивно чути таке від Миколи. Не Миколі бо про це говорити і не Мамрові слухати. Та й заперечувати немає чого. Хай виговориться, а коли перемелеться — борошно буде. Мамро знає, що на цей раз Микола згодиться з ним.

За останні роки, коли, приховуючи своє минуле, довелося прикидатися лояльним, у Мамра виробилися певні риси, властиві тільки йому. І це допомагало Мамрові. Хай Микола виговориться, він його підожде.

— Чудний ти! Молодий... Не туди порох тратиш. Ти, їйбо правда, як той мисливець, що попадає в дуплувату вербу, а поза нею здійсмається дичина. Не туди, кажу, порох тратиш, — уже розсудливо говорив до Миколи Мамро. — Вони там, — натякнув він Думенкові про збори, — хай кричать. Їхні справи не ті. Їм і це можна, а нам ні. Нам треба інакше, — узяв за рукав Миколу і сіпнув, щоб посадити поряд себе на ліжку. — Ось сядь бо!

Лампа ледве блимає в кімнаті, кидаючи темне світло на стіни. З головної стіни тьмяно видніються темнішими плямами портрети і фотографії. Хто там і в якій позі — не розбереш при лампі.

Микола розсердився на Мамра за те, що той так сіпнув його за руку. В голові раптом промайнула думка, що Мамро виходить спід його впливу, що він чи не став на шлях згуби справи, бо чому він так змінився сьогодні? То було Мамро, повернувшись назад, звітує перед Миколою, передає всі новини, що він їх спостерігав і чув, а ось сьогодні поводить себе зовсім інакше. Мамро, цей самий Семен Іванович, який так ретельно виконував усі його розпорядження після першої наради, тепер прийшов іншим, навіть посміхається, садоялячи його силоміць коло себе.

Що б значило це?

Микола не сів. Його очі липнуть до стіни. Він не бачить фігур на портретах і фотографіях, але вдивляється туди, відчужає на собі докірливий погляд.

„Предки прийшли з України після зруйнування Запорізької Січі. Предки вірною службою у цариці Катерини другої заслужили цей край, відстояли його, відвоювали в черкесів. Вони ж освоїли ці землі, не один раз поливані кров'ю, передаючи

їх козакам з покоління в покоління. Невже ми винесемо те, що натворили оці... більшовики?" — думає про себе Микола.

Микола вірить у те, що десь за кордоном зосереджуються сили, вигнані радянською владою. Він вірить у сили еміграції і розраховує на підтримку держав.

— Слухай! — пересилив голосом Мамра і сіпнув його до себе. — Ти...

Але Мамро залишився сидіти на місці, тільки підвів угору очі, дивився в лице Миколі. Та тепер Микола затулив собою світло від лампи і не прочитав з Мамрових очей його думок. Йому здається, що Мамро перестав слухатися.

Микола знає його минуле як ніхто інший. Перед ним Мамро не може прикидатися лояльним до радянської влади, не може хитрувати. Тільки от, чому сьогодні такий Семен Іванович?

— Слухай! — намагаючися говорити лагідно, звертається до Мамра Микола. — Ти розкажи, як там було. Розкажи докладніше. Невже зневірився й опустив руки?

Мамро трохи відсунувся від Миколи на ліжку й повернувся лицем до нього.

— Не те, Миколо. Нам задишається як тій коняці, що везе, доки впаде. Розумієш? До краю, доки вистачить снаги, доки хоч на одній спиці крутиться колесо. Крутити треба. Я думаю тільки про те, як його далі крутити, щоб воно крутилося? І тут є що подумати. Вони, — відомий натяк Мамра на Стасюка, на керівників станиці й актив, — про це говорять одверто. Вони говорять поміж собою, на зборах. Вони збирають сили і кинуть їх проти нас. Вони під нас, під це колесо, що крутиться для нас, явно на очах ставлять перетини, спиняють його. А ми мусимо зробити так, щоб усі ці їхні перетини й загати обійти, прошмигнути повз них і непомітно виїхати на шлях.

— Ну, і... — перебиває нетерпляче Микола.

— Ну, і... — перекиривляє Мамро, роблячи це не з серцем, — І от є над чим подумати, бо...

— Що „бо“?

— Бо інакше ми нічого не варті.

Попід вікнами в Мамра посаджені вишні, сливи, яблуні. Від вітру легенькі голі гілки тарабанять у віконниці, шарудять об дошки, ніби то стукотить невтривкими пальцями якийсь старенький дідусь... Гілки тарабанять весь час при кожному найменшому подихові вітру.

Але що це?

У віконницю, що проти ліжка, хтось таки стукає. Обидва враз обірвали розмову, відступили один від одного. Микола подався за піч, а Мамро навшпиньках, щоб і не шарудіти, ледве чутно підступив до вікна.

У віконницю постукало знову, і стук був умовлений.

Мамро вирішив, що це хтось із довірених, своїх прийшов на побачення до Миколи. Цю думку він висловив Миколі і, не зачиняючи з перехідної хати дверей, пішов відчиняти гостеві.

Микола й собі вийшов ізза печі. Він підійшов до прочинених дверей і став чекати, що от-от хтось із довірених вскочить хутко до хати, стисне йому по-дружньому руку й розповість про все краще, ніж розповідав Семен Іванович. Коли ж прочинилися хатні двері і на порозі впізнав діда Завертала,—враз хутко-хутко зник за піч.

Мамро пізнав діда тільки в хаті при світлі. Стук діда може тільки випадково був схожий на умовлений для „своїх“. Він раптом поплотнів. Якусь мить блискучими очима, що виразно ясніли на поплотнілому обличчі, безголосо дивився то на діда, то на прочинені до другої кімнати двері, де горіла лампа.

Дід зупинився коло порогу. Витяг ізза пазухи піджака клаптик паперу й мовчки подав його.

— Що це?—спитав здушеним голосом Мамро, повільно простягаючи руку.

— Та це,—спокійно йому дід,—дали там Казали, щоб естрено доставив вам. І ще сказали, щоб назад вертався не сам, а щоб ми прийшли обидва.

— Що?

Дід стояв мовчки. Його ніби далі ніщо не торкалося, ніби до всього іншого він був байдужий. Стояв на місці, певний того, що наказ виконав.

Мамро розгорнув папірець і прочитав записку від голови колгоспної управи, щоб негайно прийшов туди. Трохи відлягло. Почав збиратися спокійніше, побоюючися тільки одного, щоб дід не запримітив гостя, бож він „їхнього“ кодла.

А дід сідає на канапі, витягає люльку і набиває її самотом. Потім спроквола дістає сірника, припалює люльку й затягується димом на повні старечі груди.

— А мені оце,—говорить дід ніби до себе, не звертаючися конкретно ні до кого,—проти сьогоднішнього дня такий приснився сон, що й не придумав до чого. Та такий же він химерний, що й сам біс може не такий страшний...

Мамро на діда не звертає уваги. Користуючися з того, що дід бурчить тільки про себе й не дивиться нікуди, він зачинив двері до другої хати, став спокійніший, запевнив себе, що дід гостя не бачив.

— Син снівся. Отак снівся, як бачив його останній раз, після бою з біляками. І дочка теж...

Дід замислився. Покашляв бурхливо-хриплим кашлем. Затягнувся димом і вже, глянувши на господаря, якимсь іншим тоном, ніби до когось звертався безпосередньо, проговорив:

— Ой, діти, діти! Були ви, та...

Притулив до очей долоні і якусь мить не одривав зовсім. Може у нього капали сльози, а може очі вже стали сухі і він тільки за давньою звичкою тримав коло них кістляві долоні.

— Захищали радянську власть та й не пожили при ній...

Від Мамра вийшли обидва разом.

Усю дорогу йшли мовчки. Гомонів тільки вітер легеньким набором галузків, виграючи ними, як хороший джигит срібним набором пояса.

Надворі темна осіння ніч. Темна, як потайні Мамрові думки. Проте, дід Завертало, йдучи, не відстає від Мамра. Він певний, вірить і знає, що тепер саме іде куди треба і прийде куди йде.

— М-мд-да,— нарешті згадав дід, майже доходячи вже до колгоспної управи.— А я, знаєте, Івановичу, сьогодні доброго сазана піймав.

Дід тут може тільки на одну секунду передихнув. А Мамро зараз же спохватився і подумав, чи не є цим сазаном для діда його гість Микола. Цей натяк наштотхнув його і на те, що може й там, в управі, уже щось відомо, бо чого б так пізно його кликали. Та дід спокійно казав далі:

— ...на Кубані. Коли він наскочив, ой, і поповозився я з ним. Скільки вже тріпався він, а таки осилив...

Мамро мовчав. Так мовчки вони й увійшли до колгоспної управи, де після зборів чекали Мамра. Серед присутніх Мамро заперімітив не самих тільки станичних керівників із Стасюком, а і ще кількох чоловік, які приїхали тільки сьогодні у відповідь на листа Стасюка.

* * *

У великій хаті Мамра, яка, за колишнім звичаєм, заповнювалася людьми тільки в великі свята й урочисті дні, тепер було порожньо й безлюдно. Микола Думенків, сидючи в ній потай, був майже весь час один, поміж постійно зачинених і зап'ятих великими й товстими ряднами вікон.

Велика хата для нього тепер була надто вузькою, стискувала в просторі, звужувала всі намагання й порухи. Але що поробиш? Хіба Миколі хотілося б сидіти так? Хіба не пішов би він, як колись, до сусідів, на вулицю.

Крізь позачинені й позатулювані вікна часом чує Микола молодечі пісні. Там молодість, юнь квітне своїм життям, і їй байдуже до нього.

Іноді Миколі дуже хочеться бути з молоддю. Хочеться починати пісень, а може й верховодити, як кілька років тому. Хочеться виказати себе достойним сином своїх предків: козаком, джигітом.

Вузько у великій Мамровій хаті Миколі. Хочеться скоріше вирватися з неї на волю, хочеться особистого, хоч би

й Загородньої Мотрі, хоч би хвилинного кохання, задоволення раптового зойку крові. Алеж і Мотря пішла тоді разом із ним і з його батьком.

За Катерину, що її колись кохав, Микола згадує й досі. Та в його згадці уже нема ні кохання, ні жалю. Є ненависть, така сама, як до її батька,— Кирила Йосиповича. Вони тепер на протилежних полюсах боротьби і інтереси їхні теж протилежні. Минуле, коли він її кохав, коли й вона, здавалося, відповідала тим же,— умерло давно. Катерина тепер коханка іншого, коханка непримиренного Миколиного ворога. Буває іноді, що йому ніби чується її голос. Тоді пальцями затуляє вуха, щоб не чути...

Микола ходить по хаті туди й сюди. Спати не хочеться, а Мамра нема й нема.

— Нащо покликали його вночі?

Досі траплялося так, що Мамро тільки затримувався допізна в управі колгоспу або заходив до когось із своїх друзів. Було ще, що викликали надвечір, коли повертався додому рано. А так пізно не викликали ніколи.

— Що ж трапилося?

Що могло трапитися— для Миколи незрозуміло. Переказували йому, яких заходів вживають до невиконавців хлібозаготівлі, але щоб це призводило до особливих змін— Микола не вірив.

Микола, нервовий, ходить по хаті. Щипає рукою ледве помітні вуси. Підходить до стіни з портретами й фотографіями. Там не може побачити, хто якими очима дивиться на нього, але він відчуває їхнє прихильне ставлення до себе. Він певний, що коли б це були не самі тільки фотографії, а живі люди, то ніхто б не заперечував проти його нагагань. Хіба він не достойний син Михайла Думенка, того самого Михайла Думенка, що 1905 року топив у крові повсталіх варшавських робітників? Хіба він не гідний син свого батька, своїх предків, споконвіку вірних служак у війську „Его императорского величества“?

Дивиться в темні постаті на фотографіях та портретах і уявляє поряд з усіма цими свого батька. Ось із стіни, що найближче до нього, виглядає фігура ставного гвардійця з піднятою вгору шаблюкою. Шаблюка готова впасти на голову чи на плечі кожному, хто схибить служити вірою й правдою тому, кому служив він. Хіба ця постать різниться чим від Миколиного батька й самого Миколи? Хіба ці люди, що тепер пам'ять про них зосталася тільки на стіні, не захищали своїх прав так само, як хоче їх відстояти Микола, прибувши сюди для збирання сил? Хіба б не благословили вони Миколи на цей „священний подвиг“?

„Але чому й досі немає Мамра? Що з ним могло статися?.. І той дід... кудло червоних...“— дзумить думка в Миколи.

Порожня велика хата. Іноді сумно буває в ній Миколі Думенкові самому. Хотілося б на волю, на простір, на розгін...

Тупо відбиває хвилини в минуле настійний годинник. З передньої хати крізь зачинені двері ледве доносяться розмірені монотонні удари. Миколі здається, що то не маятник у годиннику, а його власні думки так тоскно, одномавітно лунають. Здається, що й думки, як маятник, обмежені вузьким ходом: туди-сюди... туди-сюди...

Адже він повернувся назад до станиці в іншій справі. У нього є доручення, певний обов'язок. Проте він обмежений, скутий у своїй діяльності... І бувають хвилини, що він втрачає надію. А втім, що він губить і що йому застається робити? Нове Миколі не до душі. З новим йому не життя. Його життя в минулому. І заради минулого він пішов на все. Чи час же тепер мислити, передумувати, коли до відступу стежка заросла, коли її нема?

— Боротися, боротися до кінця!—ворушиться думка в Миколи.

Микола бродить по кімнаті, відмірює кроки на підлозі... Вже не один раз він відмірював їх...

— Де ж Семен Іванович? Чому його так пізно покликали?

За вікном дріботить дощик. Дощик більшає. Микола нервується. Довго нема Мамра... Так пізно покликали і так довго держать... Чи не трапилося щось лихе?

* * *

Катерина радіє Грицькові. Коли його ще не було, хотіла, щоб прийшов скоріше. Збиралася посваритися. Сердилася, що так довго не приходив, а як постукав у віконницю і вона вчула його голос,—вийшла негайно.

Захмелілі буйною радістю Катеринині очі ласкаво дивилися на Грицька. Він тепер став їй такий близький і рідний, що, здавалося, це частка її самої. Дарма що він так довго не приходив, що вона вже було починала сердитися. Він прийшов, і Катерині тепло й весело. Тепер їй темна ніч виднішає, ніби темна пелена зсувається, розходить в сторони, а їй назустріч підводиться червоне ранкове сонце, розсіпаючи по землі не проміння, а дорогі алмази.

— Катю! — ледве вимовляє тихо до неї Грицько. — Катю, — шепоче на вухо.

Катерина обгортає Грицька руками, м'якими, як крила. Горнеться до нього ближче, щільніше, дивиться ніжно, палко.

Грицько не пізнавав тепер Катерини. Життя буйним потоком підхопило її, заповонило й закрутило всю в любовному пориві. Так багато щастя випромінюється з її очей і стільки тепла й наснаги відчуває від неї, стільки насолоди від її палких губ, що ними вона як жаром обдає його, не даючи вимовити й слова. І він прагне її. Йому хочеться бути з Ка-

териною більше, частіше. І сьогодні теж. Прийшов до неї, щоб хоч трошки побути вкупі. Він має доручення. Те доручення Грицько мусить виконати, Катерина на заваді не стане. Катерина чимало вже допомогла Грицькові і, він певний, допоможе ще.

А Катерина ще щільніше тулиться до нього, горнеться. І в усіх її рухах повно молодечого палкого кохання, юнацького, поривання, повно жаги, неперезитої радості.

Чи може ж одіпхнути її від себе Грицько, коли це таке силодайне? Хіба не додає воно Грицькові нових свіжих сил ще більшого заохочення до невтомної праці? Так! Грицько вірить у це. Він певний, що громадське можна поєднати з особистим, що особисте є великим чинником у громадському. Він прийшов до неї, бо кохає її широко, одверто, на всю широчінь, як тільки може кохати вільний парубок вільну дівчину. Він певний, що й Катерина кохає його так само. І коли Катерина обгортає його, Грицько і собі обхоплює її всю і зриває в неї з губів рожеві півонії поцілунку.

— Катю! — шепоче тихо до неї Грицько.

Тихо обое ступають по сходах. Нечутно проходять через напоений дощем двір і виходять на вулицю.

М'яко ступають ноги по вогкій, навшуганій осінніми дощами землі. То дарма, що дріботить дощ. Катерина й Грицько зустрічаються рідко. На думці в обох так багато-багато, а говорити не хочеться. Не потрібні слова, коли поведження, рухи говорять за себе краще.

Катерина ні про що не питає Грицька. Притулившись головою до його грудей, повільно ступає разом з ним вулицею, не звертаючи уваги ні на що. Хіба їй не однаково, куди йде Грицько, і хіба вона не піде з ним куди завгодно?

Чути, що хтось іде. Грицько стає під бородату стріху хліва. Розкутує поли свого піджака і обгортає ними Катеринину голову. Вона, під піджаком, обіймає його стан, підводить угору лице й на ньому рожеві півонії губ. Грицько ледве доторкується до них, впирається їхньою п'яккістю.

А кроки ближче. Ось уже стихли. Почувся легенький стук у віконницю і, мабуть, відповідь на запитання зсередини:

— Це я.

— ...

— Та хіба не пізнав?

Катеринина голова, вкута в поли піджака, гаряче гріє груди. Від її дотику серце стукотить тільки їм знаним сгу-котом.

„Хто ж там?“

Грицько знає, що із своїх дома в Мамра сама тільки дружина. А до кого він сказав: „хіба не пізнав?“

Думки мигтять...

„Хто ж там?“

Кляпнула клямка дверей. Блискавично швидко зник за дверима Мамро. Знову кляпнула клямка.

„Хто ж це там?“

Катерина, вкутана з головою, того не чула. Вона горнеться до Грицька, намагається випити його всього...

Раптом Грицько розкриває поли, бере в свої руки її голову, підводить до свого обличчя:

— Катю!

Вона чекає може найніжнішого слова, найніжнішого руху. Грицько хутко цілує її.

— Прости, але...

Тільки погляд, що ясніє йому і вночі,—і він її розуміє.

— Ні-ні-ні! — тихо заперечує.— Нічого лихого. Тільки побудь тут, а я зараз...

Вона ще нічого не встигла збагнути, як Грицько зник за хлівом. Перестрибнув до Мамрового двору і, якнайтихше, пробрався до віконниць його хати. Катерина ступила кілька кроків. Руками вхопилася за дошки. Хотіла по-парубоцькому переплигнути через паркан і погнатися за ним, щоб бути поруч. Але опам'яталась і зосталася стояти так. Адже Грицько сказав, щоб заждала тут...

Тихо, нечутно стояла на місці, взявшись руками за дошки паркана. Вона вже зрозуміла, що Грицько переплигнув туди не даремне, що там має щось статися. І тільки тоді ніби чиеюсь рукою знято з неї чародійну силу Грицькової близькості.

Знову промайнули в її голові події, коли було підстрелено Грицька.

Мозок відмовляється працювати. Вона ще не була тоді така близька до Грицька і він не був для неї такий дорогий, близький. А тепер...

І не думка навіть, а невідомо чий поштовх, надає їй сили...

Катерина не чує, як знову кляпнули двері, як хтось виїшов надвір. Вона по-парубоцькому зіскакує на паркан.

— А-а-а! — несамовито скрикує у дворі Грицько.

Постріл...

Катерина чимдуж летить туди.

8

Восени день спадає якимось раптово. Не встигнеш повернутися сюди-туди, як тебе застает вечір.

Стасюк, вирвавши кілька хвилин у гарячого від роботи дня, пообідав і зразу пішов до станради.

Вечір надходив непомітно, як старість...

Стасюкові не сидиться на одному місці. Останні дні в справу хлібозаготівлі внесли певний злам. Та того мало.

Станція ще не втекла від чорної дошки. Він боліє за справу. Адже йому доручено від партії проробити певну роботу, і він мусить її виконати! Це головне. Він бо вступив до партії, не переслідуючи корисної цілі. Свое місце в ній, у передових її лавах, він завоював у часі громадянської війни, в запеклих боях, у переходах по астраханських пісках — сипучих, холодних й голодних. Довів це і в дальші роки, працюючи в заводському парткомітеті і безпосередньо біля верстата.

Певний злам, помітний останнім часом, стався не в наслідок добровільної здачі хліба на елеватор, а головне за рахунок відкриття ям та потайників. Стасюк певний, що це тільки квіточки, що потайних сховищ не один десяток порозкидувано по станиці, що знайдуться і ягідки.

За дверима, коли йшов підсліпуватим коридором, почув чийсь кроки.

— Товаришу!

Позаду за кілька кроків стояв дідусь з довгою вже силою бородою.

— Ви мене кликали?

— Та я...

Круто повернувся і молодецьким кроком підступив до нього.

— Ви щось хотіли сказати?

Дід зашарівся. Стасюк знає, що кличуть його в якійсь справі і що про справи саме тут, на дорозі, дід не говоритиме. Він одкликав його в сторону.

— Я тее... Може воно й не годиться, коли проти начальства, а...

Стасюкові не терпиться і він підганяє діда:

— Ну!

— Треба перевірити декого. От хоч би й Семена Івановича Мамра. Він, я сам бачив, недавно заходив до Щуса. А згодом Щусеві діти їли чистий пшеничний хліб.

— То що з того? — ніби трохи недовірливо поставився до діда Стасюк.

Він знав, що в колгоспників іще міг бути хліб, одержаний авансом, і не здивувався тому, чому міг здивуватися дід.

— Може Щусь мав багато трудоднів і одержав більше ніж інші авансу?

— Де там! — і многозначно дід кивнув головою, готовий підвиснути на потвердження своїх слів, як те роблять малі хлоп'ята. — Перед тим його дружина баламутила на кутку, що влада їх морить голодом, а тепер... Я придивляюся...

Дід говорить ривками. Він помітив, що Стасюк йому враз не повірив, і тепер уже занепокоєний: говорити далі, чи може не треба? Він уже ладен повернути голоблі назад, відступити...

— І що ж? — спокійно перепитує Стасюк.

А дідові це здається, що він не вірить. Дідові від того стає неприємно і боязко.

— Мені здається, що там не все чесно. Шусь сторожем коло амбару, а цей на трудоднях. За що б ото давав на горілку Ковбикові? Я придивляюся...

— Так. А ви, діду, з кого будете?

— Я?— здивувався дід, що цей його не знає.— Мене всі знають. Я— колгоспний рибалка. Прозивають мене Заверталом. Живу коло річки і, можна сказати, спеціліст по рибі.

— Ну, живете з ким?

— У хаті один. Стара вмерла, а сина й дочку замордували. Дочку зарубали білі, як не допустила знущатися, а сина знайшов з повирізуваними зірками в гною...

У діда застряло в горлі. Він далі говорити не може, а тут ще йому не вірять. Дід повертається. Нервово стукає гирлягою по підлозі і хоче йти.

— Сійте!— затримує діда Стасюк.— Спасибі, що повідомили. Я подумаю, а ви придивляйтеся і, розумієте, де треба скажете.

Дід повеселів. Йому тепер ясно, що в Стасюка ніякої підозри до нього нема, бо він дякує за повідомлення.

— Добре. Прикмети наче є. А щоб доказати точно, треба перевірити. Тільки я б попросив вас, що б ви про мене не казали. Знаєте, з начальством у спори вступати не годиться.

Стасюк посміхнувся.

— Спасибі, діду. Це я вже зроблю сам.

Потис дідові руку. Дід усміхнувся. Зрадів, що такий „великий повноважений“ і так тепло поставився до нього. „Мабуть, дуже не любить білих“...

* * *

Стасюк над дідовими словами думав весь час. Цьому дідові, що в роки громадянської війни втратив сина й дочку на боці червоних, не можна не вірити. Дід не міг говорити марно. Навпаки, тепер він певний, що дід сказав не все, що він знає більше.

Стасюк думав про Мамра не раз. Тепер і йдучи на збори, і на зборах весь час стежив за ним. Коли говорив— теж не спускав ока.

А як помітив, що Мамрові чомусь не сидиться, підозра збільшилася. Стасюк уже певний, що не все гаразд, що дід Завертало не все сказав, не сказав головного. І коли Мамро зник, Стасюкові хотілося зробити щось негайно, але перервати доповідь було б недоцільно.

На кінець зборів до приміщення надійшла бригада робітників з краснодарських підприємств. Очолював бригаду робітник чавуноливарного цеху заводу „Краснолит“. Він по-

знайомився з Стасюком та іншими керівниками станиці, а потім попросив слово:

— У станиці Пашківській знайшли хліб у ямі на кладовищі. Куркуль Зібань, похоронивши вдень свою тринадцятирічну дочку, вночі одкопав могилу і круггроба понакладав мішків із пшеницею, засипавши потім землею.

— Тільки вчора у станиці Ново-Мишастівській знайшли теж на кладовищі, у свіжо викопаній ямі з хрестом понад двісті пудів чистої пшениці.

— У куркуля станиці Медведівської, що виводив своїх дітей на площу і кричав: „дивіться, до чого довела радянська влада“,— знайдено в ямі на городі понад півтора ста пудів пшениці, понад сто пудів кукурудзи, діжку з м'ясом та салом і п'ятнадцять шматків різної мануфактури...

— О-о-о!— загули на зборах на ці разючі новини.

Невдоволення колгоспників, що довго думали тільки про себе, починає переходити на отаких ворогів держави. Адже тепер potwierdжені Стасюкові слова.

— Он куди!

— Хліб гноять, а нам щоб зостатись голодними?

— Та їх усіх би...

Вигуки стримує розумним зауваженням Гуркало. Він пропонує цей нестриманий порив спрямувати на працю. А праці, говорить він, знайдеться для всіх. Місто дало підмогу. Активність чи пасивність вирішить долю станиці...

Коли скінчилися збори, не поспішають, як завжди, розходитися колгоспники, хоч було вже пізно. Чималий гурт залишився тут. Говорили з прибулими міськими робітниками, ділилися своїм наболілим, розпитували в них, що чути в місті, які відомості надходять з околиць станиць.

Стасюк, одірвавшись від розмови з бригадиром робітничої бригади, глянув на гурт і побачив діда. Дід не говорив ні з ким, а підступав то до того, то до того, прислухався до розмов.

„Так, дід не договорив! Він щось хоче сказати ще,— вирішив про себе Стасюк.— А там щось є...“

Стасюк підступив до діда.— Ходіте, діду, зі мною!

Дід, не огинаючись, пішов. Обидва зайшли до темної кімнати. Помазки знайшли стільці, посідали поруч.

— Ви, діду, не все сказали. Я бачу, воно тепер вас непокоїть. А я вже вирішив, що Мамра перевірити треба,— щиро признався дідові Стасюк, і цим не мало звеселив його.

Дід у п'яті повернув голову в сторону співрозмовника і спитав тихим підхрипуватим голосом:

— А коли я розкажу все і вони якось викрутяться, то мені нічого не буде?

— Ні. Ви розкажіть. Робитиму я сам і відповідальність беру на себе.

— Це правда?

— Слово комуніста. А комуністи, діду, справжні більшовики,— не брешуть. Та ваш син, мабуть, теж був комуніст?

— Був...— дід замовк.

Згадка про сина завжди викликає у нього біль. Дідові стає жаль не тільки сина, а й самого себе, що лишився тепер один, самотній. Кожен натяк про сина він переносив з болем.

— Був,— каже дід.— Мирошник, який тепер в академії¹, колись казав, що вони були разом, і що мій син був партійний.

— Жаль, що так сталося. Тоді нас багато лягло. Перенесли все, а тепер вороги хочуть узяти голодом.

— От,— оживлюється дід.— Вони їдять пшеничний незароблений, а дехто і заробив, та не одержав...

— Ви про Щуса, діду?

— І про Щуса, і про Дригу, і про Мамра, та й голова потурає...

Розчулений Стасюковою теплістю і під вражінням наведених бригадиром фактів з інших станиць, дід Завертало далі не міг сховати, як він, часто блукаючи ночами, бачив на Кубані Мамра з Дригою і Кушнірем. Розповів, як носили мішками пшеницю з колгоспного амбару, скільки до кого, і як там на сторожі були Мамро й Шулятий.

— Так! Тепер я, діду, попрошу вас зробити одну маленьку справу. Ви зможете сходити до Мамра й покликати його до управи? Йому ми напишемо записку. Цю записку ви віддасте в руки і з ним разом повернетеся сюди. Зробіте, га?

Що надворі осінь і мжичка—то дарма. Дід радіє, що з ним тепло говорять. Радіє, що він корисний, що його розум і праця стали в пригоді. А ковзатися по слизькому восени тротуарі йому не звикати. Відколи народився ходить у цій станиці і осінь і весну. І чому б тепер він відмовився сходити, коли справа така важлива?

Стасюк вийшов. За мить він знову повернувся до діда, передаючи йому записку до Мамра.

Коли дід пішов, відкликав Симаненка Грицька і наказав йому непомітно простежити за Мамром.

— Його зараз покличе дід Завертало. Він має прийти сюди, а ти доглядай, що робитиметься без нього в дворі і що робитиме він, коли повернеться звідси.

— Хіба що?..

— Багато що.

— Значить прошляпили?

— Виходить так, і здорово.

¹ Сільськогосподарська академія ім. т. Андреева, яку потім було реорганізовано на ВСГКШ.

- Ех, тюхтіі! Бити б нас та й добре ...
- Іди! Тільки роби чисто. Зрозумів?
- Та я...—Грицько раптом зашарівся, почервонів.—

А що як ...

Але раптом замовк. Стало соромно говорити про те, що йому хочеться зайти до Катерини і, ніби гуляючи, ходити вдвох.

— Ну - ну? — допитувався Стасюк.

— Набігло таке, що мабуть говорити й не слід. Дурне!

— А ти все ж таки скажи.

Грицько пригадав колишню зустріч з Гуркалом. Адже той не заперечував і не глузував.

— Та ... Я був надумав піти в одне місце ...

Стасюк стояв проти. Дивився лице - в - лице. Від лампи здаля була освітлена тільки одна сторона Грицькового обличчя, друга куталася тінню. А Стасюків погляд такий же прямий і теплий. В ньому ні крихти іронії. І Грицько, помітивши це, зважив, що сказати можна.

— Я хотів би піти з дівчиною. Думаю, вона не завадить, але ...

Стасюк взявся за бороду. Потім осміхнувся:

— Знаю. Молодість. Це добре! Добре, товаришу! Іди!

Грицько окрилений вискочив із приміщення.

* * *

Дід Завертало Стасюкове доручення виконав з честю. За півгодини по тому, як вийшов з приміщення управи, повернувся туди разом з Мамром.

Мамро, ніби знав, що чекає його якась небезпека, хвилювався всю дорогу. А коли зайшов до приміщення колгоспної управи, йому закалатало в грудях. Він аж поточився. Перед його очима майоріли не тільки добре знайомі йому станичні керівники, яких він нишком називав „заправилами“, а й Стасюк і бригада міських робітників.

Так, як тепер, калаталося його серце тільки в роки громадянської війни, коли готувався стятися з загonom червоних. Та й тоді серце було якесь спокійніше, стукотіло воно йому жадобою до крові. Тоді стукіт серця і дріж були навіть приємні, як доторкання руки милої, а тепер ні.

„Приперлися“, — перше, що подумав Мамро, ледве ступивши через поріг.

— Ага, ви прийшли?! — не то спитав, не то ствердив Стасюк.

— Як бачите, — намагаючись триматися байдуже, негослоно проговорив Мамро. — Ви мене кликали?

— Так. Є діло. Ось зайдіть до тієї кімнати.

У поводженні Стасюка Мамро прочитав щось лихе. Йому зрозуміло, що кликали його не в колгоспних справах, а в

якихось особистих. Набуті попередніми роками витримка спокій і діловитість зникли. Він уже відчув, що саме тепер це непотрібне. Тут має відбутися щось інше. І до того іншого йому треба готуватися.

Як тільки Мамро пройшов за двері, дід Завертало сіпнув Стасюка за полу піджака і, не говорячи нічого, потяг за собою.

— От, я ж казав вам,—говорив розв'язніше дід,—що я рибалка. А тепер скажу ще, що з мене і не абиякий рибалка. Сьогодні піймав доброго сазана. Вас би покликав на закуску, та ще не витяг із річки.

„Що він меле?“—раптом подумав Стасюк.

А дід, ніби прочитав його думку:

— Та ні! Ви не лякайтеся. З мене рибалка як рибалка. І що нанизав сазана, не помилився. А ви тягти допоможете?

— Діду! Про якого це ви сазана?

Дід засміявся голосним, непідробленим сміхом.

— Про того, що плаває. Тільки не в річці, а в Мамровій хаті. І такий же він хитрий, що очі не каже на світ!

— Що?

— Тепер куди завгодно! Я зробив, як казали ви, а тепер кажу, що в Мамровій хаті плаває здоровенний сазан і ловити його треба не одному...

* * *

Коли до кімнати голови управи зайшов Стасюк, там було тихо. Гуркало й Шульга сиділи проти Мамра, а бригадир щойно прибулої бригади робітників трохи осторонь, край столу, і пильно-пильно вдивлявся в лице Мамрові.

„Обходять“,—подумав про себе Мамро.

Як не намагався вдавати з себе спокійного, проте відчував, що нерви його не на місці. Кожного разу, коли тільки говорилося, щоб вжити до нездатчиків крутіших заходів, він думав за свою шкіру. Згадував своє минуле і тремтів, щоб хтось не вгадав, не викрив. Іноді вже уявляв себе у вагоні, по дорозі на заслання. Та хоч як хотілося бути на волі і хоч як боявся, щоб не викрили, алеж він уже давно вирішив, що коли викриють його,—не помилують. Він старанно загладив свої кінці, повернувшись додому з документами червоноармійця, та не був певний, що це все йому минеться... Кожна дрібниця позбавляла його рівноваги.

Лампа „Чудо“ горить ясно. Світло падає на лица присутніх. У кожного з них на лиці суворість, якась недокінчена глибока думка.

Мамро дивиться в очі бригадира робітничої бригади. В його очах він пізнає себе. Відчуває, як далі холоне в грудях і щось кошавою рукою тисне за горло. А очі—великі карі очі—із смуглявого бригадирового лица вставилися на нього. Очі скляні.

Мамро холоне. Він здригується, втрачає зовсім рівновагу. Він дивиться в чорні очі смуглявого бригадира і бачить себе в минулому. Тепер він пригадав: так дивилася на нього Фатимет, коли гвалтували її на очах у батьків...

Бригадир — стрункий, смуглявий, з різким обличчям, що виказувало його походження з гірських народностей, раптом схопився з стільця і підступив ближче до Мамра.

— А скажіть, де ви були в громадянську війну?

Мимро здригнувся всім тілом. Перед ним стояла людина з обличчям, так схожим на обличчя звалтованої Фатимет.

А бригадир уставив свої очі, нахилився над столом зовсім близько до Мамра. Стасюк і Гуркало, ще не розуміючи, чого хоче напористий і гарячий бригадир, стежать за ними, спостерігають, як міниться на лиці колгоспний рахівник. Бригадир і собі помічає це, підносить угору руку і кладе на плече Мамрові:

— Я питаю, де був? У білих?

Мамро одкинувся далі на спинку стільця. Рука бригадира сковзнулася і упала. Мамро зблід ще більше, але не сказав нічого: може, не знав, що сказати, а може не міг говорити. Тоді бригадир круто повернувся до Стасюка і Гуркала, спитав у них:

— Хто він такий?

— Мамро, Семен Іванович.

— Мамро?

Скресалися два погляди. Один — сміливий і гострий, як ніж, повний ненависті, і другий — зніяковілий, зляканий.

— Сволоч! — викрикує бригадир і схоплюється з місця. За ним схоплюються присутні й затуляють підступ до Мамра. Бригадир трохи відходить, проте вгамуватися не може. Перед його очима постає яскрава картина гвалтування сестри Фатимет, коли він, повний ненависті й зла, мусив одвернутися від вікна й ховатися за рогом хати.

— Добре, — вже спокійніше говорить він. — Робіть ви своє, а я вже потім порохуюся з ним за Фатимет...

Тільки він одвернувся, а інші ще не придумали, що їм робити, як Семен Іванович, що досі не промовив жодного слова й сидів мовчки, раптом схопився з стільця і, як навіжений, стрімголов вискочив крізь двері.

* * *

Катерина підскочила вчасно. Перший Думенків постріл, коли Грицько, підскочивши, ухопив його за руку, не зачепив його. Що могло трапитися далі — невідомо. Коли вона підскочила сюди, троє людей борюкалися долі на ганку, і де з них хто — не розбереш.

У темноті Грицько не тільки підбив руку Миколи, а й звалив Миколу. Забувши, що одна рука хвора, Грицько па-

дає на Думенка. Охопив обома руками й докладає всіх сил, щоб вихопити револьвер.

Може б воно так і вийшло, але на підмогу Думенкові кинувся Мамро, що схопив Грицька за плечі. Постаті переплелися руками. Кожен намагається вихопити револьвер, бо від того залежатиме життя. Сплетені, вони, борюкаючись, докотилися до краю ганку і скоро всі троє звалилися в грязь.

Грицько змагається один проти двох. Де й береться у нього завзяття, немов підтримує якась неймовірна сила.

Про те, що тут може бути йому смерть, немає думки. Та і взагалі, чи буває думка про смерть у такі хвилини? Грицько, переплітаючись руками, не помітив, як з підтримкою Мамра Микола висковзується спід нього. Рука з револьвером ось-ось уже коло лоба. Ще мить і його вже не буде на світі...

І тоді настигла саме вона.

Катерина кидається поміж них, відбиває своєю рукою Миколу руку, вгризається в неї зубами. Револьвер падає додолу і тут же притоптується ногами.

— А - а - а... — хрипить Микола, — недо...

Катерина, заплутавшись поміж руками спідницею, падає Миколі на лице, закриває, не дає докінчити лайки. Микола ловить зубами її за стегно, намагається вкусити.

— Га - а... — мурмотить під нею.

Тим часом, звільнившись, Мамро покинув їх. Хай борюкаються, а сам, шльопаючи по грязі, побіг до вулиці.

З невідомою силою підплигнув на паркан. Вже от-от буде по тім боці, а там, через дорогу, в чужий город і... він врятувався, — коли: — Стій!

Перед ним вирости керівники станиці і серед них цей адигеець — брат Фатимет.

Ібрагім Гатхе (це був він) з усією надлюдською силою вхопив його за горло.

— Тепер, пане поручику, ти від мене не втечеш!

Руки лягли притьма, тисли за горло немов залізними лещатами.

— Не втечеш, шкуринець...

Інші кинулися в двір, де борюкались Грицько й Катерина з Думенковим.

Книш опустил руки спід бороди на стіл. Повернув голову до порога. Там поралася з посудом його дружина.

Кілька секунд мовчки дивився на неї втупленими в одну точку, немов скляними, очима.

Книшиха грюкала посудом, навмисне стояла задом до чоловіка. Спід підіткнутої спідниці вилискувалися голі товсті, з синіми смугами вен, литки. На голові зсунулася на потилицю хустка.

Було перед обідом.

Осіннє сонце не показувало свого носа до хати. Воно कुталосся в товстий ковдрі хмар, ніби боялося холоду, що йшов від напоеного дощами і вже примерзлого ґрунту.

— Ну,—нарешті озвався до дружини Микола Васильович.— Такі діла...

Уже кілька часу пройшло від арешту Думенкового Миколи та його сподвижників, а Книш усе ніяк не може заспокоїтися.

— Отак, стара. Тоді наговорив хто зна чого, а вийшов з усього самий тільки пшик. Іть тільки собі тепер ламай голову.

Книшиха грюкнула посудом, переставляючи його з місця на місце на лаві. Випросталася. Повернулась лицем до столу, глянула навскіс на чоловіка і сердито гиркнула:

— А хто тебе заставляє?

Що їй—чи досадно було на саму себе, чи на когось іншого? Книш зрозуміти не міг. Може вона ще й досі, ще й тепер, тієї ж думки про арештованого Думенка?

Книш береться руками за голову.

Сказане Думенком він ставить під сумнів, пригадує не раз чує від сина Петра та його товаришів. І те, синове—переконливіше.

Виліз ізза столу. Не повертаючи голови, рукою дістав з лави шапку, надів на голову. Ідучи до дверей, зупинився проти дружини. Застібав піджак на всі гудзики, глибше насував на голову шапку.

— Ні, Петро таки правду казав,—проговорив глухувато, але впевнено, твердо.—Іть правильну він дорогу вибрав, а ми влипли...

— Хм!..—до нього Книшиха.—Коли це ти став такий?

Повернувся до неї і по короткій паузі спитав:

— А ти й досі ще своєї?

— Я? Дурень ти старий, от що!

Мовчки похитав головою. Не знайшовся враз, що їй сказати. Вона ж така гостра, вимоглива.

А в спогадах так багато з наговореного Миколою ще першої ночі. Пригадуються всі його слова, такі страшні і так твердо говорені ним. І той марудний сон... Та тепер Микола і сподвижники взяті. І все, що він говорив, то, мабуть, щоб налякати його й примусити перейти на його сторону.

Книша страшить наговорене. І від людей, що читали газети, він чув, як то там, то там білі емігранти прислужуються фашистам, готові хоч сьогодні піти війною на Радянський Союз.

„Мабуть, не такі вже страшні, коли тільки задираються, а вкусити бояться!“

Та й Петро про це говорив не раз. Говорив, що їм біль-ше нічого не зостається, що вони готові піти й на рожен, аби піти. Говорив, що з того нічого не вийде.

„Ех, аби оце Петро був дома!“

Книшеві раптом схотілося поговорити з Петром. Досі він так не говорив з ним ніколи, вважав, що батькові не годиться жити синовим розумом, що його діло тільки наказувати Петрові, а не слухати. А тепер, якби був тут Петро, відкрив би йому таємницю „душі“, порадився б.

Мучить його минуле і не знає, як вийти. Відчуває себе винним, що переховував Миколу. Думенко посилав його навіть на варту, коли в хаті була таємна нарада. Виходить, він слухався його, замість того, щоб сказати комусь про його повернення, знаючи, що Думенка вважали за ворога.

„Як бути тепер?“

Дружина випалила на нього такими словами, одвернулася і знову возиться з посудом. Їй, мабуть, до всього байдуже...

А Книш стояв на місці, бігав очима по хаті, ніби був не дома в себе, а десь у людей, ніби йому тут було все нове, незнайоме. Оглянувся, потім ступив до порога і, ніби збираючись утекти, коли стане нападати дружина, тепер уже сміливіше до неї:

— Ти б не кричала, а сказала, що будемо робити.

— Ту-уди-и! Хазяїн який! Ти в мене питаєш? Дурень!

Розвів руками. Ну, що він скаже? Хіба він знає, що думає дружина, якої вона думки, куди вона хилиться? Розсердився.

— Сама, іть, дурна, дура стара. Звикла кричати то на сина, то на мене, ото й усього розуму. Надоїло. Годі!

Круто повернувся від порога до неї. Підступив майже притьма і твердо уставився очима в очі дружині.

— Годі нас мучити! Сам піду і скажу, що через тебе Думенків кілька ночей жив у нас.

Книшиха аж подалася назад. Широко розкрила рота, щось хотіла сказати й не встигла.

— Іть, годі, кажу! — одвернувся і хутко вийшов із хати.

* * *

Коли б на карті станиці позначити всі знайдені сховища з хлібом — потайники та ями, то їх було б не мало.

Надіслана з міста робітнича бригада розподілилася по кутках і разом з новозалученим до роботи активом хвалилася щоденними успіхами. Не було того дня, щоб не викричали то там, то там потайного сховища, ями.

Хлібозаготівлі надходили до кінця. Колгосп уже кілька днів тому розрахувався з державою, а розкрадений хліб повертав до свого фонду.

Тепер з найбільшою ясністю колгоспникам доведено, де дівся хліб. Колгоспники вже не стреміли стовбурами в колгоспній управі. Передовіших з них можна було бачити всюди з бригадою робітників.

* * *

Трійка — Настя Гаюрина, Кирило Ганджа і Петро Лобода — зайшли до Ганджиного сусіда Яреська. То дарма, що його бригада погано впоралася з посівом, що урожай у нього вийшов найменший, а от надійшли відомості, що є в нього сховище.

Родина Яреська саме обідала. З столом — хазяїн з хазяйкою і двоє дітей. Як побачив Ганджа, який хліб їла родина, стиснулося серце. Яресько до колективізації жив не гірше за нього. У колгоспі, будши бригадиром, до цього року не скаржився на погане життя, а от тепер такий хліб. Помалу підступив до столу. Через плече дитини заглянув на „порцію“ суміші пшениці з кукурудзою, потовченою з бадиллям.

„Невже таки він дійшов до того? — подумав про себе. Невже в нього?.. Хліба, може, набрежали, що заховав?“

Очі опустив додолу. Входячи до хати, збирався так бадьоро розпочати розмову, а тут зникнів.

„Як його, коли їдять такий хліб?“

Яресько — неголений, у латаній сорочці (а на стіні, на карточці — такий же бравий, старший урядник старої армії!) — сердитими очима дивився на них. Дружина, посилаючи ложку до миски, ніяк не дістане борщу, стукотить нею об бережок. І діти — також, злякано дивляться на прийшлих дядю і двох комсомольців.

— Ви обідайте, — заговорив до хазяїна Петро Лобода, — це нам говорити не перешкоджатиме.

— Про що? — стримуючися, спитав Яресько.

Йому, звісно, і так зрозуміло, чого ходять бригади. Але чому вони зайшли до нього? Невже й бригадирові не повірять, будуть докопуватися?

А як вірити, коли он Ковбичка — колгоспниця з бідноти — після арешту Кушніра та Мамра сказала, як учив Кушнір працювати, як Мамро та дружина підбили їх наносити запасу.

Лобода витяг спід канапи табуретку, підсунув ближче до столу. Сів проти хазяїна, око-в-око.

— От про що, — почав говорити трохи згодом. — Нам відомо, що у вас є хліб...

— Де він узявся? — визвірився Яресько.

— Щоб вам таке здоров'я було, як у нас хліб! — метнула дружина.

Бригадники презирнулися. Лобода кивнув, щоб ті двоє мовчали, говоритиме він сам. Він виждав, поки заспокоїлося

подружжя, а потім, ніби між ними нічого не сталося, тихо знову своєї:

— Ви ж ще не знаєте, що я хочу сказати. У вас хліб може zostався від того року, може ще давніший запас. Якби Кирило Йосипович ось минулого року не продав державі, то хіба б у нього не zostалося може й понад сотню пудів?

„Вірно,— подумав про себе Кирило Йосипович.— Зосталося б!“

Перед його очима той день, коли він набирав із кадоба, вже з своєї комори, і одвіз державі. Пригадується таке повне, пухате зерно.

— То в нього може й було б, а в мене немає.

— А ви таки подумайте перед тим, як говорити,— своєї веде Лобода. Ми так думаємо, що у вас хліб є. Може ви з минулих років бережете його...

У Лободи такий простий і ласкавий погляд. У Яреська — не ясний, і обличчя зле.

Хазяйка зі зла поклала на стіл ложку. Вилізла зза столу, за нею вилазили діти.

— Де в нас хліб? Ви його нам давали? Бачили, який їмо? Хіба б морилися самі й морили дітей?

Але і Лобода, і Настя, і Ганджа пригадують, що розповідав бригадир робітничої бригади про випадок у станиці Медведівській. Ганджа не певний, що й тут таке, проте чомусь пригадалося це. Порівняв. Адже в записці указано, де саме й шукати.

— Так,— спокійно сказав хазяїнові Лобода.— Кажете нема?

— Немає й зернини.

— І це вірно?

— Щоб я і з місця не встав!

— Так, так. А як є?

— Хоч розстріляйте!

Знову презирнулися. Доводи хазяїна для них не нові. По кутках були випадки, де готові були і написати, і розписатися, що як знайдете хоч зернину, то хоч розстріляйте, хоч куди завгодно беріть, а проте хліб все ж таки там знаходили.

— Значить нема?— і підвівся з табуретки.

— Хоч куди завгодно.

— Гаразд.

Підступили до печі. Всі разом дивились, як виділялась прибудована стінка коло грубки.

І хоч старанно вона заштукатурена, але помітно, що прироблена після.

Тоді Ганджа повернувся до хазяїна. Хотів покласти руку на плече, та, змірявши оком, побачив, що не дістане, і взяв за рукав сорочки.

— Слухай, — говорить, не кваплячись. — Діло таке, що вірити не доводиться. Знаєте, як було по кутках? І для вас буде краще, як зробимо по-чесному. Скажіть, є захований хліб?

У Яреська заблискотіли очі, він ще більше почервонів. Розводить руки.

— Та чи ви ж мене не знаєте? Я ж давно в колгоспі.

— Так то воно так, а от і в члена станради Смичка було. Яресько ще більше червоніє. Задрав угору голову, щоб не дивитись на Ганджу, на комсомольців.

— Сказав же. От, ну, хай ті — комсомольці, а вам і хрест покладу, що нема. — Одвернувся і бистро перехрестився на куток з іконами. — Вірите?

Ганджа не сказав нічого. Розвів руками і одвернувся до грубки.

— А отут? — показала на стіну досі мовчазна Настя Гаюрина.

Яресько здригнув. Не сказав нічого. Тим часом Настя знайшла складку між цеглинами, сколупнула крейду, глину і повернулася до Лободи, що був з гострокінечною залізною палкою.

— Ану, вдар!

Лобода з усього розмаху заніс за плече карлючку і розігнався вдарити. Ледве зрушив з місця, як раптом підскочив до нього Яресько і ухопив за руки.

— Стіни не псуй, ти її не ставив.

У Лободи упали руки. Відступив трохи назад. Зустрілися поглядами.

— Так, кажеш, нема?

— Нема. Кажу, то й вір. Стіни жалко і ваших трудів.

— Нема? Тоді я все беру на себе.

І не встиг Яресько спохватитися, як Лобода влучним ударом загнав поміж цеглинами палицю і раптом вихопив назад: із щойно прободаної дірки посипалося на підлогу кілька зерен пшениці.

* * *

Ще як підходив до фіртки, з вулиці почув чийсь тверді кроки по замерзлій землі. Книш прочинив фіртку, переступив поріг. До нього підходив товариш Стасюк, уже добре відомий цілій станиці.

Про Стасюка Микола Васильович чув багато, і все-різне. Одні, крізь зуби, стримуючися, шипіли на нього, інші казали про нього краще, а дехто — це з колгоспних активістів — хвалив. Книш же з ним не говорив ніколи і не стикався віч-на-віч.

Побачивши й пізнавши Стасюка, Книш якось отетерів. Став, переступивши за фіртку, і не рушив з місця.

Коли виходив з хати, була думка десь податися, знайти Петра і поговорити з ним. Поговорити не так, як говорив досі, вважаючи його ще за „молокососа“, а поговорити серйозно, як з дорослим, як не говорив ще ніколи, порадитися. Відважився, вийшов з хати і за фіртку, а тут нагодився Стасюк. Стояв на місці, не знав, що зробити.

Стасюк іде один. Ось він уже зовсім близенько. Твердими кроками людини, що певна правоти й перемоги, — він простує своєю дорогою. Він, очевидно, знає Книша, бо ще здаля усміхається до нього.

Підійшовши й порівнявшись з Книшем, поздоровкався, ніби знає його давно, ніби вони приятелі. І поздоровкався так привітно, що смуток Книша враз розвіявся. Він аж собі усміхнувся до Стасюка, весело відповідаючи на привітання.

— Подивитися вийшли?

— Та, іть, як сказать.

Вільною рукою сіпнув за клямку фіртки, спробував, чи міцно зачинив її.

— Хотілося кудись піти, а тепер передумав.

— Чому? — лагідно спитав у нього Стасюк.

— Так — ніяково відповів Книш. А самому вже хотілося говорити.

„І чому воно так? — подумав Книш. — Зовсім чужа людина, як про нього кажуть, а він іть не такий. Зовсім не такий, як казали про нього між людьми Дрига і його прихильники. Іть у нас же нічого спільного, а як привітно говорить до мене, наче свій“.

Обдивився Стасюків міський одяг, його, мабуть, сьогодні виголене обличчя. Запримітив, як одверто дивились очі, випромінюючи простоту й привітність.

— І сам не знаю, іть, що був надумався.

— А ви ж чули?

Він натякнув може й на щось інше, а Книш думав, що Стасюк каже про арешти, що Стасюк може й про нього знає, Зразу змінилось його обличчя. Не веселе вже воно, сумне. Згадується недавня сварка з дружиною, її докори.

„А що як уже й про мене довідалися?“

Мовчав. Мовчки дивився Стасюкові в обличчя, хотів побачити якусь зміну в його очах. Ні, вони, як і були — ясні й приступні.

— Що? — вже зміненим голосом спитав Книш.

— Ось ходіте зі мною, — запросив. — Побачите, як там ваш синок бореться за хліб.

— Синок?

— Егеж.

Книш думав, що то Стасюк тільки підійшов так лагідно, а потім почне викривати. А він говорить про Петра. Та ж Книш і сам хотів знайти сина й порадитися. Йому відлягло.

— Іть воно можна й піти.

Ступав поруч з Стасюком по мерзлих грудях. Близько на вулиці людей не видно, тільки вони вдих.

Зза рогу до них доноситься лункий говір.

„От воно як,— міркує Книш.— І чому я тоді?..“

Ставало жаль за свій вчинок. Відчував, що то був злочин, а він на нього пішов, послухався дружини. Тепер от вона з ним полаялась і зосталась дома. Її нічого, а йому суши мозок.

Ішов до Петра порадитись, як бути. Мовчати далі,— це тільки мучитися самому. Ті заарештовані, а він же їхній спільник. Хіба не може бути такого, що й він попаде до них, коли мовчатиме? Але ті знають за що попались, а він? Хіба він,— думав про себе, йдучи, Книш,— допомагав їм? Він тільки не вигнав першої ночі через дружину (хоч це собі усвідомлював тільки тепер), а вдруге, вигнаний з хати, походив по надаір'ю.

З хат у вікна на вулицю зазирали обличчя цікавих. Книшеві здається, що то всі, дивуючись, дивляться на нього. І не тому дивуються, що він іде з міською людиною на куток до сина, а тому, що він, недавній спільник Думенка і Мамра, ще на волі.

Важко було від остогидливих думок. Хотілося б не думати ні про що. А воно ж ніяк. Думки в голові так і бродять, ніби там густо розбавлено дріжджів.

„Чи не порадитися з Стасюком?— виникає думка.— А що, як він із цього зробить зовсім інший висновок? Що, як візьме до купи з тими?“

Ішли. А з вікон — людські обличчя. І всі, здається, дивляться з докором тільки на нього.

„Ні, мабуть, треба порадитися! Іть самому краще сказати, як воно було, ніж розкаже інакше хтось інший. Це ж так? Та й про Петра він сказав: „бореться за хліб“. Значить, самому краще“.

А Стасюк приязно дивиться на Книша. Йому байдуже до людських облич із хат, він до того звик. Він прямує своєю дорогою, домагається свого.

— Да,— говорить він до Книша.— Сьогодні ваш Петро себе показав. У Дриги, знаєте, аж під убиральнею знайшов яму. От, гади.

Стасюк назвав Дригу гадом. А хіба Книш з ним не згодний? — І нащо тільки стерпів його тоді в своїй хаті? Хіба він не знає, що Дрига „гад“? Що і дочка його така. Даремне колись збирався бути сватом.

Лицем подався ближче до Стасюка.

— Що кажете?

— Кажу, куди хліб ховають од нас вороги. Хай погниє, аби не дати державі, аби не було в колгоспі.

— Це іть ...

— Це боротьба, товаришу, — врозумливо говорить Стасюк. — Вороги ідуть на все.

— І це ж не один.

— Отож і воно! Затягли не тільки таких, як сами, а й неспівідомих. Візьміть ви Ковбиків. Хіба їм по дорозі? А, виходить, були співниками. Аж тепер схаменулися, коли побачили, куди їх завели.

— І що? — раптом вихопилось у Книша.

— Що ж! Те, що залишилося невтраченим, повернули колгоспові, взялися виправити помилку на активній роботі.

— Так...

„Значить краще, коли признались сами. Помилку можна виправити на роботі... А що, як довідаються про мене від когось? — думав ідучи Книш. — Що тоді? Тоді, тоді...“

Дивився по боках. (Йому все ще здавалося, що з хат обличчя й очі дивились тільки на нього). Людям, що йшли назустріч вулицею, байдуже кидав „здрасуйте“ і простував далі, намагаючись не дивитися ні на кого.

А думок у голові багато-багато. Там бач — вони натворили, попалися і тепер сидять, а за що ж страждати йому? Хіба він був з ними? Що не пішов першого року в колгосп, що слухався інших, так то ж хіба тому, що він ворог? Він же тільки вичікував, придивлявся, як воно краще, зважував і не заявив про Миколу, і змовчував про нараду тільки тому, що не дійшов висновку для себе, що хоч і сюди ступив уже, але й туди, до старого, тягло. Адже так батьки й діди жили, весь їхній рід.

Йому тільки тепер ясніше, що по-старому не буде, що Микола тільки наговорив багато, що його співники і він сам тільки нашкодили, тільки наробили лиха.

На дорозі змерзле груддя. Обіч голі акації та садки, і майже нікого поблизу на вулиці, тільки в недавніх кіньських кізяках вовтузилися горобці, шукаючи зерна вівса.

Угорі вітер загинав комиш на недавно підправлених стріхах і лопотів бляхою, де нещільно приставала.

Десь дома залишилася дружина, байдужа, як здавалося Книшеві, до того, що станеться з ними. Їй чи що, а Книшеві мороки ой-ой скільки! Мучать думки, зв'язують. Хотілося б випростатися, стріпонутися, алеж — зв'язаний.

Руку послав угору, почував потилицю, де й не свербіло.

— Е-ех! — промовив угорос.

— Чого ви? — спитав Стасюк.

— Діла, їть, такі тут...

І мучать думки, і говорити боязно. А як роздмухають таке, що... Як не повірять? А як дізнаються від когось? Ще може й арештовані викриють... Адже Стасюк говорить, що докопався до Дриги Петро, а йому, заарештованому, тепер хіба дорого віддячити?

— Які ж у вас діла. Може б я в чомусь допоміг?
Стасюк дивився просто й одверто. Погляд ясний, привітний.
І хоч скільки зазирає йому в очі Книш — ніяких змін.
Книш нагнув голову, як колись, перед виїздом на степ, і, ніби ні до кого не звертаючись, сказав:

— Заплутався...

Стасюк підступає ближче до Книша. Злегка бере його під руку:

— Де саме?

Махнув рукою. Говорити боязно, алеж...

„Чи помилують, чи...“

Бачив же, як висланих забирали на станцію, садовили до вагонів і відряджали на північ. У станиці говорили про них, що погнали на білих ведмедів чи корчувати десь ліс. На Кубані тепло, майже немає зими. Хіба то зима, коли свіжок як випаде, того ж дня розтає? Коли можна проходити яку зиму і в легкому піджаку? А там... Читав у книжках і говорили люди: без кінця - краю сніги, сніги більше півроку.

— Отак, — вимовив уголос, — хотів би, щоб усе минуле пропало в безвість, а воно... мучить.

Стасюк подумав, що Книш говорить не конкретно про своє, болюче, а так, взагалі. Може він жалкує, що пізно прийшов до колгоспу, що не включився, як його син, до активної боротьби. Воно, знав Стасюк, і син спершу був заплутався з обшуком у Дриги, та виправився.

Руку його, як колись парубком дівочу, притис міцніше собі до бока, і ще ласкавіше Книшеві:

— То не факт, товаришу. Заплутатися легше. А от треба набратися сміливості вийти з плутанини, чесно визнати свою провину і потім виправити.

„Так-так! Іть Ковбик зробив...“

Книш, відчувши потиск руки, аж хотів рвонутися.

— Пустіть! Я злочинець...

Стасюкова рука зсунулася раптом униз. Він аж одскочив. Близькість до Книша де й ділася. Весь насторожився. З його лица, такого веселого й привітного хвилину тому, дивилися глибокі й пронизуючі очі. Вилиці, здавалося, роздалися ще ширше і якимось пересмикнувся кінчик шрамуватого носа.

— Ви? — тільки й виговорив.

— Тільки вислухайте! Іть я сам до вас підійшов, щоб розказати до дна, — рішуче й не опускаючи голови, сказав Книш.

Тепер йому ніяковіти пізно. Адже, назвавши себе злочинцем, треба сказати, який зробив злочин.

І Стасюк, так само хутко, як і відскочив, повернувся знову до нього. Тільки вже не з привітно ясними, а глибокими, повними вдумливості очима і весь насторожений.

— Говоріть! Я слухаю.

Серед двору Дриги стояли аж три підводи, навантажені хлібом. Хліба там знайдено не тільки в ямі під відхідником, а й на городі, під одною з молоденьких вишень.

І в хліві, і на городі коло свіжо накиданої землі понад ямами товпилися люди.

— От - от, як вони, бісові душі! — почули Стасюк і Книш, входячи до двору.

— Повбивати б таких без суда...

— Гади!..

Серед людей ні хазайки, ні дочки. Дочка десь пішла з дому, а хазайка замкнулася в хаті.

Побачивши Стасюка, люди розступалися, давали пройти до ями.

Обидва, крізь настіж прочинені двері, увійшли до хліва, підступили до ями. Край неї валялася порозкидана солома і стояв величезний чан, щойно витягнутий з ями.

Стасюк не відступав від Книша. Був з ним поряд і в дворі, коли проходили повз навантажені підводи, і тут.

— Ну, бачите? — спитав стримано і кивнув головою Стасюк.

— Бачу! — відповів Книш.

Йому ставало ще зрозуміліше, що за людина цей Дрига і його спільники, ті, кому він, Книш, допоміг, хоч сам може й не хотів того.

— Да... Іть...

Розвів руками. Злегка вдарив себе по крижах і нагнувся над ямою.

— Іть тепер і я б готовий їх осюди... — вказав рукою в підкіп.

До них підступали з двору. Скоро людей набилося повно. Крізь гущу людей протовпився до Стасюка Петро Книщенко і став поряд батька.

— І ви тут? — здивовано подивився на нього.

Книш, замість відповісти, подивився на Стасюка, на присутніх.

— І я, — сказав після паузи. — Це він мене привів, — показав на Стасюка, — хоч я може й другого заслужив.

Петро мовчки дивився на батька. Відчув у ньому якусь велику, хоч іще неясну зміну. Десь глибоко в грудях інакше забилося серце. Як же, батько, який колись його дотинав на степу, який так довго не вступав до колгоспу, а вступивши, тримався осторонь, прийшов сюди, де працював він — Петро Книщенко.

І радісно сказав до Стасюка:

— Здрастуйте, товаришу Стасюк!

— Здоров! — просто відповів йому Стасюк і, як і батькові, перший подав руку. — Молодці, хороше сховище ви того...

Петрові хотілося вигукнути у відповідь на все горло. Хотілося сказати, що він згодний піти куди завгодно і робити, що тільки доручать, але, побачивши, що батько стоїть попурий,—замовк.

Стасюк же, подивившись на батька з сином, голосно докінчив свою думку:

— От вам усім доказ, де дівся хліб! Держави ніхто не обдурить. Вона свого доможеться.

Обняв Петра за шию і повернув до батька.

— А з ним ти попрацюй! Старий був збився з дороги.

10

Гуркало ледве встиг роздягнутися й сісти за свій стіл, як до нього в кабінет зайшов голова станради.

— А Стасюк де?—спитав він у Гуркала, замість привітання.

— Стасюк?

— Еге. Йому є лист.

— Хто його знає. Він або в колгоспній управі, або десь у бригаді. Казав, що піде туди й туди. А звідки лист?

— Мабуть відклик.

Шульга вийняв з кишені листа, подав Гуркалові. Вгорі на конверті друкованими літерами значилося, що лист із міського комітету партії. Прочитавши це, Гуркало, голосом, в якому відчувалась нотка суму, проговорив:

— Мабуть так і є.

Нещодавно, як упоралася станиця з основним завданням— „розрахуватися з державою“, міськом партії відкликав назад бригаду робітників, а Стасюк ще залишився і з розворушеним активом продовжував роботу. Вже менше, але все ж надходили відомості про схований то там, то там розкрадений хліб. Його треба було повернути назад власникові—колгоспові. Та й, крім того, було що робити. Адже після арешту голови колгоспу Шулятого, як співучасника контрреволюційної зграї, на голову колгоспної управи обрано Миколу Дмитровича Левіча. І йому, старому другові, співучасникові великого переходу через голодні астраханські піски, Стасюк допомагав налагодити роботу, зорганізувати навколо себе актив, викорчувати залишки попереднього керівництва.

Обидва—і Гуркало, і Шульга,—певні що листом міськом партії, мабуть, відкликає з станиці Стасюка, насупилися. Скільки попрацював він у них, допоміг, можна сказати, вискочити з багна, уникнути чорної дошки з усіма наслідками цього, а тепер—іде. Обом хотілося, щоб він залишився у них ще, щоб залишився може й назавжди. Вони не думали про те, яка в них для нього робота, що він робитиме. Їм тільки хотілося, щоб він не їхав, лишився тут.

— Що ж,—перший обізвався Гуркало,—не хотілося б нам, але доведеться.

Шульга пильно глянув на товариша.

— Жаль. Правда ж?

— Хороший товариш,— щиро сказав Гуркало.— Сам з міста, біля плуга чи в сільському господарстві не працював, а от розуміє його глибоко. І в ставленні до людей якимось нутром, глибше за нас бачить, хто чим живе.

— Да...

Розмова не клеїлась. Обом багато допоміг Стасюк, обидва щиро вдячні йому за допомогу і обидва зарані щиро жалкували, що він поїде. Хотілося, щоб він залишився, щоб був тут.

Замовкли.

Гуркало знову взяв до рук листа, знову перечитав угорі адресу, переглянув поштовий штамп і поклав трохи осторонь на столі. Проти нього на стільці вмовився Шульга, переглядаючи одержану сьогодні районну газету.

Перегорнув газету на другу сторінку. Там під бойовим гаслом про боротьбу за хліб були статті.

— Ага!— промовив з захопленням.— Ось і про нас.

Гуркало подався зза столу. Протягнутою рукою вхопився за край газетного полотна. Хотілось і йому прочитати негайно, що там написано.

— Ану!

Шульга зрозумів бажання Гуркала. Підвівся з стільця і зайшов за стіл. Газету розіслав так, щоб було видно обом. Почав читати:

„Надісланий до станиці активний учасник громадянської війни, старий член партії, бригадир ударної бригади на заводі т. Стасюк зумів, порівнюючи з іншими уповноваженими, за найкоротший строк розворушити актив і виправити помилки, припущені керівниками станиці. Ця станиця уже впоралася з виконанням плану хлібозаготівлі і має хліб під трудодні.

Отже, на прикладі цієї станиці ще раз яскраво доведено, де дівався хліб. Пролетаріат, керований найпередовішою в світі комуністичною партією, знищить усякий опір класового ворога і поведе трудяще колгоспне селянство до нових перемог“...

Інших статей не читали. Гуркало взявся обома руками за голову, ніби стискаючи її, як можна стискувати купуючи чи вибираючи кавуна, і одкинувся до спинки стільця. З його обличчя ще не встиг зійти рум'янець від морозу, а тепер рум'янець ще побільшав, розповзвся по всьому обличчю.

Шульга так і залишився стояти, звалившись на стіл та дивлячись на товариша.

Скоро Гуркало зняв руки з обличчя, поклав їх на край столу і глянув на стіну проти себе. Звідти, ніби докоряючи, дивився на нього трохи прищуреним оком Ільч.

— Правильна стаття! Ми, сидячи тут, прогавили, що робилось у нас на очах. Ми мало працювали з активом, розгубили його, а він зумів...

Важко було говорити про недоліки своєї роботи. Вони обоє зрозуміли вже й так. Адже хіба вони досить попрацювали хоч би з такими, як Книш? Хіба не забули про старого Завертала?

Дістав графін, налив у склянку води і зразу випив.

Гуркалові важко було висловити своє хвилювання. Стаття ще раз наново відродила в його голові цілу картину роботи в станиці. І тут він згоден повірити — було дещо від зазнайства. Адже в попередні роки колгоспники не знали такого. Колгосп виконував свої зобов'язання перед державою, роздавав під трудовні стільки хліба, що колгоспники могли продавати його сотні пудів. Сподівалися, що й цього року врожай дасть не менше, але...

Почуття зневаги до себе опанувало його так, що він не знав, де дітися. Як це так: усі минулі роки в райкомі вважали його за одного з найкращих секретарів станпарткомів, часто ставили в приклад іншим, а тепер він прогавив? Його не тішило те, що в інших станицях становище було не краще, що тут уже виправилися, факт, як каже Стасюк, фактом: він прогавив, і цього не може простити собі.

За вікном мороз. А в кімнаті тепло. Від нагрітої печі тепло розійшлося по всій кімнаті, ніби намагалося розварити розмовників.

Гуркало, немов щойно прокинувся від сну, протер кулаками очі, ще обдивився навколо в кімнаті й пильним поглядом зупинився на Шульзі.

Шульга ніяково спитав:

— Ти що так задумався?

Гуркало перед тим, як щось відповісти, махнув рукою і перевів очі на газету. Потім хутко подався вперед, сперся ліктями на стіл і вже рішуче сказав:

— Такі люди ой-ой, як потрібні в станиці! Такі забезпечать провід краще, ніж ми.

Шульга погодився з Гуркалом:

— Що ж! Допоміг він нам дуже. Без нього ми б не впорались, а це призвело б до того, про що говорив т. Шеболдаєв...

Гуркало хотів щось додати ще, але почув з коридору чийсь ходу. Скоро відчинилися двері й на порозі показався спершу Левіч, а за ним і Стасюк.

Стасюк зачинив двері і підступив до столу.

— Ну, що тут у вас?—спитав разом обох.

І в нього, і в Левіча на обличчі грала усмішка. Настрій обох бадьорий. Левічу хотілося навіть першому підійти до обох станичних керівників, потиснути руки й розповісти, що придумали зараз обидва колишні командири партизанських

загонів. За час перебування Стасюка в станиці вони встигли таки, особливо в останні, трохи вільніші дні, наговоритися досхочу, пригадати все пережите. А тепер Левічу так хочеться розповісти товаришам Гуркалові та Шульзі, що вони придумали.

Але в цей момент Стасюк побачив на столі адресованого йому листа. Простяг руку, дістав і, хутко розірвавши, витяг кілька папірців. З тих папірців найбільшим була якась анкета. Прочитав листа, уважно переглянув питання в анкеті.

— Отож,—сказав до всіх,—Є новина...

Товариші зосередилися. Вже побачивши анкету, вони зрозуміли, що це був не відклик. Коли б його відкликали, нащо б надсилали анкету? Міг же він, повернувшись, заповнити її в міському. Було цікаво, яка то анкета, для чого вона. Аж подалися вперед. Пильно стежили очима за Стасюком. Хотіли вловити на обличчі якусь зміну—радість чи розчарування. Але цього не було. Обличчя суворе, зосереджене.

— За ухвалою ЦК при МТС організуються політвідділи. І от,—показав анкету,—я маю заповнити. Міськом виставляє мою кандидатуру на начальника...

— Ого!—перервав його раптом Левіч.—То може ти до нас і попадеш?

Гуркало та Шульга були такої ж думки.

— Не знаю. Буде видно.

Потім відклав папери і зміненим голосом сказав до голови й секретаря:

— А от тепер у нас з Миколою Дмитровичем є один проект. Чи схвалите?

* * *

Щойно закінчилися збори, колгоспники валом вийшли з приміщення управи надвір. Там, від порога і далі вглиб двору, розташувалися кілька запряжених гарб. На кожній гарбі спереду червоний прапор і повно хліба, що його мають везти в першу чергу кращим ударникам.

— Готово?—спитав вийшовши наперед новий голова колгоспу, хоч і сам бачив усе те.

— Готово,—відповіли йому.

Перекинувся кількома словами з керівниками станиці та Стасюком, розподілив підводи по бригадах, приставив до них людей і кожному бригадирові вручив список, кому скільки належить завезти.

Строката маса колгоспників стояла немов зачарована. Як же, так багато говорилося за хліб, стільки довелося боліти, сперечатися, навіть ледве хватало, щоб сплатити державі борг (пригадалися декому Мамром наведені числа), а тепер везуть по дворах, роздають колгоспникам хліб за трудовні.

Згодом колгоспники, ніби кимсь підштовхувані, підступають

до гарб. З усіх боків тягнуться цупкі пальці до мішків, шупають крізь ряднину й полотно зерна хліба.

Від вітру над кожною гарбою тріпоче червоний прапор, кличе до себе колгоспників...

— Товариші! — голосно крикнув Левіч, зскочивши на середню підводу.

Іншого разу може його голосу й не почули б усі, але сьогодні... Сьогодні, коли лиця в колгоспників кольору червоного прапора, коли так зазивно над хлібом тріпотять прапори, коли свідомість перемоги переливається від керівника до присутніх колгоспників — хіба сьогодні можна не почути його?

Строката маса подається щільніше в коло. Колгоспники намагаються приступити ближче, впіймати кожне слово свого нового керівника, тепер такого близького їм.

Десь далеко вгорі шелестить галузками голих віт на деревах вітер, задирає комиш на свіжопідправлених стріхах і розмаює в колгоспному дворі червоні прапори.

— Товариші!

Вітер грається на Левічевій голові розпатланим чубом, гойдає розстібнутими полами шинелі, яку він беріг як пам'ятку про громадянську війну і вдягав тільки в урочисті дні. У правій руці він держить над головою скинуту шапку, а лівою тримається за деревко від червоного прапора.

Левічу хочеться говорити багато-багато. Хочеться сказати так, щоб кожне його слово дійшло до всіх колгоспників...

Говорити хочеться так багато-багато, а слів нема. Гляне ото навколо і від великої радості забуває йому дух. Думка є, а слів, щоб говорити, нема. І він знову, втретє, вигукнув слово „товариші!“, а далі не може.

Перед очима постала згадка про минулі роки громадянської війни, коли спід Царицина йшли переможним поступом відвойовувати зайняті ворогом міста і села. І ось, коли їхні частини вступили до цієї станиці, йому довелося виступати на мітингу. Тоді так само він стояв коло червоного прапора, у цій же шинелі, так само держав у правій руці над головою шапку і так само не знав, що говорити охочим послухати...

Ось стоїть, сміючись як літнє сонце, його колишній партизанський командир. Глянув туди Левіч і йому вернулася мова. Рукою з шапкою махнув униз, ніби рубонув сокирою, і голосно, хоч і з запинкою, говорить:

— От! Ми тут проспали, прогавили, а вороги хотіли по-чорному, значить, щоб голодом... Але чорта! На те диктатура пролетаріату. Вона впевнила, що хліб є, і вказала та допомогла нам. З робітничим класом нам по путі! Хай живе великий вождь усіх трудящих, наш Сталін!

Гроном зірвалися оплески навколо. Такі оплески чула станиця тільки в перші роки перемоги влади Рад, в роки повернення назад рідних червоних загонів.

Бачили, як Левіч уже зібрався був зскочити з гарби, та раптом знову махнув шапкою. Гурт перестав плескати в долоні, насторожився слухати знову.

Якимсь досі незнайомим тремтінням у Левіча забилося серце. Досі він не бачив у своїх колгоспників такого настрою і такої одностайної радості. Йому хотілося відзначити цей день чимсь особливим. Хотілося, щоб оце вдарив величезний оркестр, але музики не було. Він підвівся знову. І знову, як тоді, як першого дня повороту до станиці на мітингу, він запропонував усім проспівати „Інтернаціонал“.

І ледве висловив своє побажання, заново організована перемогою колгоспна маса дружно підхопила міжнародний революційний гімн.

Співали всі. Співали дружно, на повний голос. І разом з палахкотінням червоних прапорів неслося на хвилях геть далеко за двір управи колгоспу:

Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой...

* * *

Слідом за підводою до Ганджі у двір зайшли й сусіди. Їм бо цікаво знати, скільки припадає родині Ганджі хліба, як поставиться до цього Марина...

Підвода під'їхала до ганку. Грицько, тримаючи в руках віжки, зскочив з гарби, стукає в двері.

З хати виходять Катерина й мати.

Марина переступил поріг і стала, як вкопана. Хіба вона могла думати, що закінчиться так, хоч як запевняла її Катерина?

Ганджа підкликав Катерину і вони вдвох беруться до мішків. Їм допомагають сусіди.

А Книш зайшов наперед, підступив до Марини і рукою за плечі.

— Ти чого так? Іть гостей зустрічати треба. Бачиш, із хлібом приїхав зятьок!—і рукою показав на Грицька, що стояв край ганку, держачи за віжки коней.

Марина якось чудно обвела очима Грицька, глянула на Катерину і усміхнулася, ніби тільки тепер з неї спали якісь невидимі пута.

Узяла Грицька за рукав.

— Так чого ж, зятю, ходім!—і кивком голови показала на двері.

Грицько почервонів. Книшева вигадка—це була Грицькова мрія. Він тільки чекав кращого дня. Поза шкірою йому пробіг по всьому тілу легкий дріж.

— Ні, мамашо, не зараз! Я ось розвезу хліб, а потім приїду,—відповів ласкаво, по-синовньому.

Вона ще подивилася на нього, усміхнулась. Відчувалося щось тепле, рідне. Подивилася на коней, на червоний прапор, що так радісно й переможно маяв над кіньми з передка гарби.

— Гаразд!

А з різних вулиць, де колгоспники розходилися по домівках, лунко дзвеніли радісні пісні.

Кінець

Січень 1932 — Січень 1935
Жранодар—Лави—Харків—Київ.

ВЕСНА

Мов після сну, розкрили дерева
в березні брость, наче повіки очей.
Нежить пройшов, і тепло полудневе
в жилах природи як струм тече.

З двору, немов смолоскип, підвівся
кущ кизилу і хлюпає сонячний пил.
Промінь вривається раптом в узлісся
й вітрові чуба стинає навіл.

Зелень весни сполоскує серце,
геть руйнує архітектуру зими.
Подих шалений весіннього герцю
врізавсь у вірші, в природу, в доми.

І задзвеніло повітря в балках.
Двері поет одкриває, дивиться вниз
і гукає: — Мій друже! Я змалку,
я з дитинства не бачив такої весни.

Переклав М. Терещенко